

«Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών»

«Δημόσια Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία

«Η επιρροή του φεμινισμού κατά τον Μεσοπόλεμο στον
εκπαιδευτικό χώρο της Ελλάδας»

Αικατερίνη Ιβοπούλου

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: κα Λήδα Παπαστεφανάκη

Αθήνα, Φεβρουάριος 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η επιρροή του φεμινισμού κατά τον Μεσοπόλεμο στον
εκπαιδευτικό χώρο της Ελλάδας»

Αικατερίνη Ιβοπούλου

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: κα Λήδα Παπαστεφανάκη

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια Α΄:

κα Δήμητρα Βασιλειάδου

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής Β΄:

κος Χάρης Αθανασιάδης

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Αθήνα, Φεβρουάριος 2023

«Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου, την κα Λήδα Παπαστεφανάκη για την αρωγή της ώστε να παρουσιαστεί η έρευνα μου με άρτιο τρόπο. Αναντίρρητα, είμαι απεριορίστα ευγνώμων στους αγαπημένους γονείς μου, στον σύζυγό μου και στην κόρη μου για την ηθική υποστήριξη και την υπομονή τους ώστε να διεκπεραιώσω αυτό το όμορφο ταξίδι γνώσεων μέσα στους χαλεπούς καιρούς που βιώνει η ανθρωπότητα. Τέλος, θα αποτελούσε σοβαρή παράλειψη να μην εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο που μου έδωσε τη δυνατότητα να υλοποιηθεί ένα ανεκπλήρωτο όνειρο αλλά και στους διδάσκοντες που με βοήθησαν να δω μία άλλη οπτική της Ιστορίας.»

Περίληψη

Το βασικό ερευνητικό ερώτημα της Διπλωματικής Εργασίας μου αφορά την επιρροή του φεμινισμού στον εκπαιδευτικό χώρο της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Η θέση των γυναικών στην Ελλάδα, το οικογενειακό δίκαιο, η διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, η απαίτηση για μόρφωση έως την ανώτατη εκπαιδευτική βαθμίδα είναι ορισμένα από τα θέματα που παρουσιάζονται. Σε συνάρτηση με όλα τα προηγούμενα, το κίνημα του φεμινισμού αξίωσε ισοπολιτεία για γυναίκες και άντρες στα πλαίσια της δημόσιας σφαίρας με αποτέλεσμα να εξαλειφθεί η παθητικότητα και να ενεργοποιηθεί η γυναίκα ως *κοινωνικό υποκείμενο*. Οι δασκάλες πρωτοστάτησαν στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων για το γυναικείο φύλο και επηρέασαν σημαντικό κομμάτι των ανθρώπων της οπισθοδρομικής ελληνικής κοινωνίας. Με δεδομένα τα παραπάνω, η Διπλωματική παρουσιάζει το κοινωνικοπολιτικό και το μορφωτικό πλαίσιο των δασκάλων, πού φοίτησαν, σε ποιες θέσεις εργάστηκαν και τους λόγους που τις ώθησαν στο συγκεκριμένο επάγγελμα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πολυσχιδή προσωπικότητα της παιδαγωγού και φεμινίστριας, Ρόζας Ιωάννου- Ιμβριώτη. Η εργογραφία της, το χρονικό διάστημα μεταξύ 1922 έως 1939, επικεντρώθηκε στη γυναίκα της αρχαιότητας, στη γυναίκα του Βυζαντίου. Ως συντάκτρια άρθρων και ως εκπρόσωπος του φεμινισμού αρθρογράφησε στα περιοδικά *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, *Ελληνίς*, *Παιδεία*, κ.α. Ο Τύπος ήταν το μέσον όπου μπορούσε να διατυπώσει με μεγαλύτερη ελευθερία, σε σχέση με τη σχολική τάξη, την άποψη της για το εκπαιδευτικό σύστημα και τη διδασκαλία της Ιστορίας, να απεικονίσει τα αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος για το δικαίωμα της μόρφωσης, της εργασίας, της ψήφου. Εστίασε την προσοχή της στα παιδιά με νοητική στέρωση. Αρωγός για την κατανόηση όσων προαναφέρθηκαν είναι ένα εκπαιδευτικό σενάριο για τις μαθήτριες και τους μαθητές της Α΄ & Β΄ Λυκείου. Η διάρκεια του ορίζεται στις οκτώ ώρες ανά μήνα, από την έναρξη έως την λήξη του σχολικού έτους. Οι καθηγητές της ελληνικής φιλολογίας που διδάσκουν το μάθημα της Ιστορίας σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς της πληροφορικής μπορούν να βοηθήσουν το μαθητικό κοινό στην κατανόηση του μακροχρόνιου αγώνα που έδωσαν οι γυναίκες για να αποκτήσουν ίσα δικαιώματα με τους άντρες.

Λέξεις – Κλειδιά

Μεσοπόλεμος, Γυναίκες, Εκπαίδευση, Δικαιώματα, Φεμινισμός, Δασκάλες, Ρόζα
Ιωάννου-Ιμβριώτη

« The influence of feminism during the interwar period in the educational field of Greece»

Aikaterini

Ivopoulou

Abstract

The main research question of my Thesis concerns the influence of feminism in the educational field of Greece during the interwar period. The position of women in Greece, the family law, the assertion of civil rights, the requirement for education up to the highest educational level are some of the topics presented. In connection with all the previous ones, the feminism movement claimed equal status for women and men in the public sphere, with the result that passivity was eliminated and women were activated as a social subject. The teachers pioneered the assertion of rights for the female gender and influenced a significant part of people of the backward Greek society. Given the above, my Thesis presents the socio-political and educational context of teachers, where they have studied, in which positions they have worked at and the reasons that pushed them to the specific profession. Particular emphasis is placed on the diverse personality of the educator and feminist, Roza Ioannou-Imbrioti. Her work, from 1922 to 1939, focused on the woman of antiquity, the woman of Byzantium. As an editor of articles and as a representative of feminism, she wrote articles in the magazines *The Race of Woman*, *Ellinis*, *Paideia*, etc. The press was the medium where she could express more freely, in relation to the school class, her opinion on the educational system and the teaching of History, to illustrate the demands of the feminist movement for the right to education, work, vote. She focused her attention on children with intellectual disabilities. Helping to understand what was mentioned above is an educational scenario for the students of the 1st & 2nd Lyceum. Its duration is set at eight hours per month, from the beginning to the end of the school year. Greek philology professors who teach History in collaboration with computer science teachers can help students understand the long struggle women fought to gain equal rights with men.

Keywords

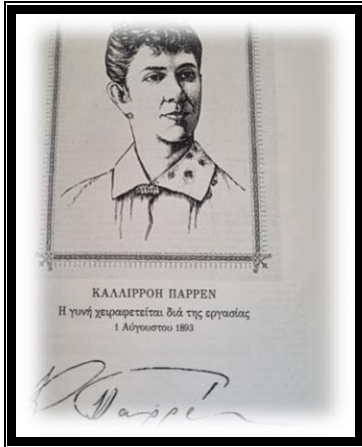
Interwar, Women, Education, Rights, Feminism, Teachers, Rosa Ioannou-Imvrioti

Περιεχόμενα

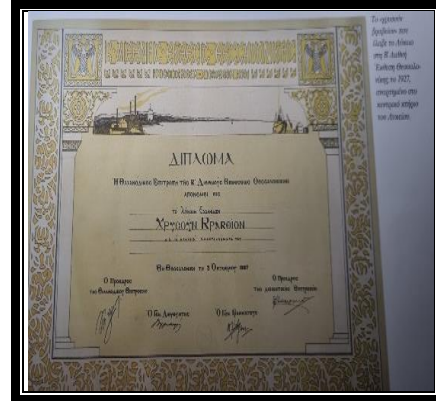
Περίληψη	vi
Abstract.....	viii
Περιεχόμενα	x
Κατάλογος Εικόνων / Σχημάτων	xii
Συνοτομογραφίες & Ακρωνύμια.....	xiv
Εισαγωγή.....	xv
1. Το γυναικείο ζήτημα ήταν μέρος του κοινωνικού ζητήματος	1
1.1 Η ιστορία της εργασίας συνδέθηκε με την ιστορία των γυναικών και του φύλου.....	2
1.2 Η εκπαίδευση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου	6
1.2.1 Το εκπαιδευτικό σύστημα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τον Μεσοπόλεμο.....	8
1.2.2 Τα στάδια αναδιαμόρφωσης στον χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης	9
1.2.3 Η ιδιωτική εκπαίδευση: παρελκόμενο της δημόσιας εκπαίδευσης ή απότοκο της κρατικής δυσλειτουργίας;.....	12
1.2.4 Ένα κοινωνικά αποδεκτό επάγγελμα: Δασκάλα.....	16
1.3 Φεμινισμός και Πολιτική	20
1.3.1 Η διεκδίκηση για την <i>ισότητα ευκαιριών</i>	20
1.3.2 Ο φεμινιστικός Τύπος.....	22
1.3.3 Η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες ως έμφυλη ανισότητα και η ανατροπή.....	24
1.3.4 Ποικιλομορφία φεμινιστικών αντιλήψεων.....	σ.26
1.4 Η φεμινίστρια παιδαγωγός Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη	28
1.4.1 Το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μίας αντικομοφομιστικής δασκάλας.....	28
1.4.2 Η ρηξικέλευθη δράση μίας δασκάλας με όραμα	31
1.4.3 Η εκσυγχρονιστική διδακτική μέθοδος στο Μαράσλειο.....	34
1.4.4 Μία ριζοσπαστική ιδέα: Ένα σχολείο για <i>χαρισματικά παιδιά</i>	35
1.4.5 Το σύνολο των έργων της πρωτοπόρου παιδαγωγού.....	37

2. Διδακτικό σενάριο για την επίδραση που είχαν οι φεμινιστικές αντιλήψεις των δασκάλων στο επίσημο, εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Μεσοπολέμου	39
2.1 Εκπαιδευτικό σενάριο «Ταυτότητα», Χρονικός προσδιορισμός, Επιμορφωτική μέθοδος και πραγμάτων του εκπαιδευτικού στόχου	39
2.1.1 Εκπαιδευτικές επισκέψεις στους χώρους όπου έδρασαν οι φεμινίστριες εκπαιδευτικοί.....	40
2.1.2 Βιωματική μάθηση μέσω «θεατρικού ομίλου»	43
2.1.3 Δημιουργία ιστοσελίδας από τις μαθήτριες και τους μαθητές	44
2.1.4 Η εξατομικευμένη διδασκαλία στα «εκλεκτά παιδιά του κόσμου»	45
2.1.5 Η καθοριστική συμβολή των σύγχρονων εκπαιδευτικών για τη διεκπεραίωση του εκπαιδευτικού σεναρίου.....	47
2.1.6 Η ερμηνεία ως αποτέλεσμα της εμπάθυσης.....	49
2.1.7 Μία προγραμματισμένη συνάντηση	50
3. Εκπαιδευτικοί στόχοι- Συμπεράσματα	51
Βιβλιογραφία	54

Κατάλογος Εικόνων / Σχημάτων

Εικόνα 1 - Καλλιρρόη Παρρέν- Σιγανού

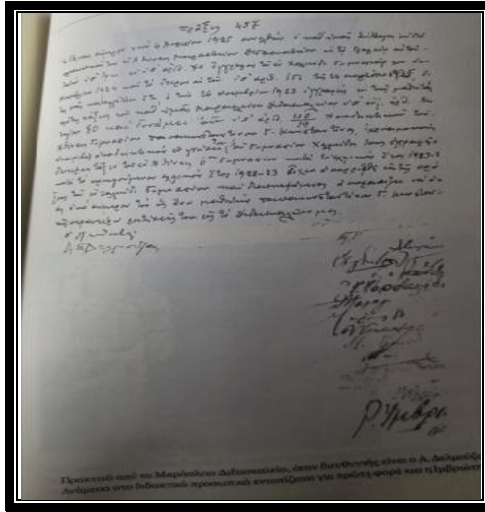
Εικόνα 2- «Χρυσόν βραβείον» στο Λύκειο Ελληνίδων

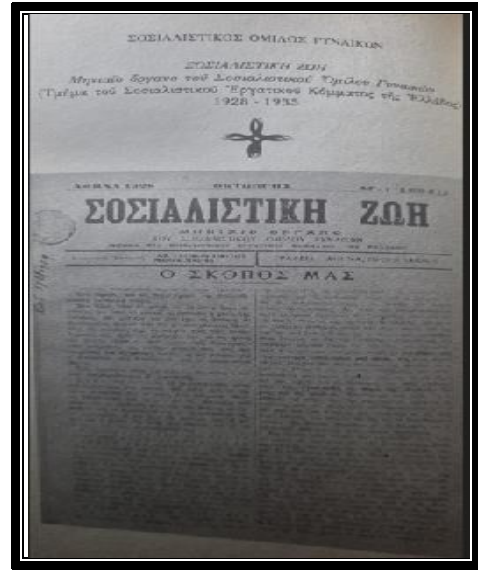
Εικόνα 3 -Δελμούζος, Γληνός, Τριανταφυλλίδης

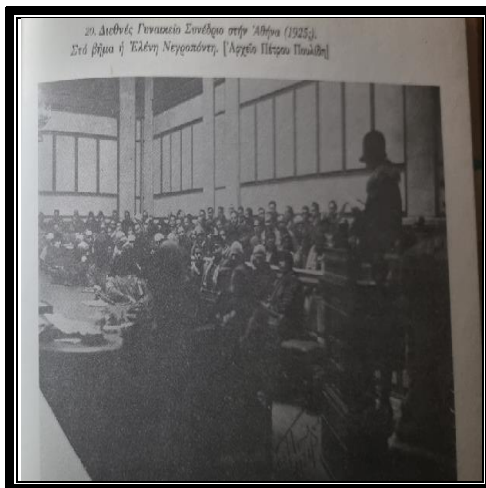
Εικόνα 4- Άρθρο της Ιμβριώτη για το γυναικείο ζήτημα (1923)

Εικόνα 5 - Πρακτικό από το Μαράσλειο Διδασκαλείο

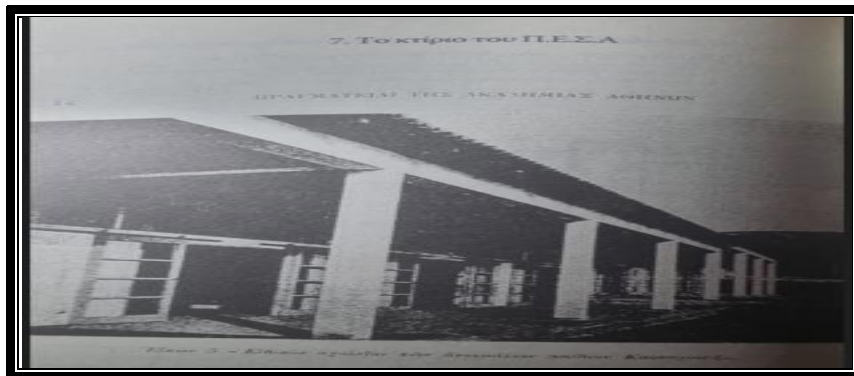
Εικόνα 6- Άρθρο στην Σοσιαλιστική Ζωή

Εικόνα 7 – 29ο Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα (1925)

Εικόνα 8- Οι φεμινίστριες: Ιμβριώτη, Σβώλου, Ρουσοπούλου

Εικόνα 9- Κτίριο του Π.Ε.Σ.Α

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

Α.Σ.Κ.Ι	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
Δ.Ο.Ε	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος
Ε.Λ.Ι.Α	Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο
Ε.Ο.Ν	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
Ε.Σ.Ε	Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων
Ι.Α.Ε.Ν	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας
Κ.Ε.Θ.Ι.	Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας
Ο.Ε.Δ.Β	Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων
Ο.Λ.Μ.Ε	Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης
Π.Ε.Σ.Α	Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο 19^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας που αναγνωρίστηκαν τα πολιτικά δικαιώματα των αντρών, ενώ αναδιαμορφώθηκε η εικόνα του *θηλυκού προτύπου*. Ο Μεσοπόλεμος στην Ελλάδα ήταν το χρονικό διάστημα όπου πήρε δημόσια διάσταση το «γυναικείο ζήτημα» και αναδείχθηκε ως κοινωνικό ζήτημα. Τα βασικότερα προβλήματα που συζητήθηκαν ήταν η θέση που κατείχαν στην κοινωνία και ο αναλφαβητισμός που άγγιζε το ογδόντα τοις εκατό, μέχρι τις απαρχές του εικοστού αιώνα.¹

Ο ρόλος της γυναίκας ως κόρη, σύζυγος, οικοδέσποινα, μάνα των *μελλοντικών πολιτών* περιοριζόνταν εντός της *οικογενειακής σφαίρας*. Η εκπαίδευση της ήταν ο τρόπος για να μεταδώσει το *εθνικό φρόνημα*, την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία στα παιδιά της αλλά και η ίδια σταδιακά να διεκδικήσει μία θέση ισάξια με το αντρικό φύλο.² Η *φύση* της και η *αποστολή* της στον κόσμο αποτέλεσαν τους παράγοντες για να διαχωριστούν οι υποχρεώσεις των δύο φύλων και να δράσουν σε διαφορετική *σφαίρα δραστηριότητας*. Αυτή η αντίληψη είχε επηρεάσει τους παιδαγωγούς που χρησιμοποίησαν διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα για τα κορίτσια και τα αγόρια. Οι σχολικές δραστηριότητες στα Παρθεναγωγεία, τα μαθήματα και η διάρκεια τους ήταν πιο απλοϊκά για τα κορίτσια διότι ο προορισμός τους οριοθετούνταν εντός του κλειστού οικογενειακού περιβάλλοντος. Οι παιδαγωγοί του 19^{ου} αιώνα όπως η Παρρέν- Σιγανού, η Κεχαγιά, η Λεοντιάς, η Λασκαρίδου διεκδίκησαν ισοτιμία στην εκπαίδευση ανάμεσα στις γυναίκες και στους άντρες.³ Με γνώμονα την ισότητα πορεύτηκαν και οι παιδαγωγοί κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ο σκοπός τους ήταν η «πνευματική ανύψωση» του γυναικείου φύλου.⁴

Η ιστορία της σχολικής εκπαίδευσης συμπορεύτηκε με την ανθρώπινη εξέλιξη μέσα στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η σημασία της *δημοκρατικής παιδείας* υπήρξε θέμα διαπάλης μεταξύ των αστών και των σοσιαλιστών. Η διαφορετική οπτική γωνία που έβλεπαν τα πράγματα επικεντρώνονταν στη διεκδίκηση δικαιωμάτων για ισοπολιτεία, για εφαρμογή των αρχών του δικαίου και στα δύο φύλα. Η ισχυροποίηση του

¹Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, επιμ., Β' τόμος, Μέρος 1ο: «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940», Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ.337-338.

²Ελένη Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987, σσ.16-17.

³Σιδηρούλα Ζιώγου- Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986, σ.280.

⁴Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ.339.

διεθνούς σοσιαλισμού, ύστερα από την Οκτωβριανή Εξέγερση στη Ρωσία επηρέασε και τους φιλοπρόοδους εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα που υποστήριζαν τη γόνιμη επίδραση της εκπαίδευσης στο άτομο. Η ανέλιξη του σοσιαλισμού αξίωσε εκδημοκρατισμό τόσο στην κοινωνία όσο και στην εκπαίδευση.⁵

Ο κλάδος της ιστορίας της εκπαίδευσης χρονολογείται από το 1878 στα *Διδασκαλεία* και μετέπειτα στις *Παιδαγωγικές Ακαδημίες*. Το χρονικό διάστημα 1970-1980 διδάχθηκε στα Πανεπιστήμια ως «ξεχωριστό ερευνητικό και γνωστικό αντικείμενο» δίνοντας βαρύτητα στην Ελλάδα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.⁶ Με αφορμή την *ιστορία της εκπαίδευσης*, οι ερευνητές ασχολήθηκαν με την *ιστοριογραφία του φύλου στην εκπαίδευση*.⁷ Η ιστορία της μόρφωσης των γυναικών κατά τον 19^ο αιώνα μέχρι και τον Μεσοπόλεμο αποτέλεσε αντικείμενο διπλωματικών εργασιών.⁸

Η Διπλωματική Εργασία μου έχει ως κεντρικό άξονα την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Πραγματεύεται τη θέση της γυναίκας στην κοινωνική πυραμίδα αλλά και μέχρι ποια βαθμίδα επιτρέπονταν να φτάσει στον εργασιακό χώρο όπου βρίσκονταν. Περιγράφει το εκπαιδευτικό σύστημα, τα σχολεία για τα δύο φύλα, τη συνεκπαίδευση, την επιρροή που ασκούσε η εκάστοτε κρατική εξουσία, τις καινοτόμες μεταρρυθμίσεις, τις προοδευτικές παιδαγωγούς με τις φεμινιστικές ιδέες και τον αγώνα τους για μία καλύτερη θέση των γυναικών στην κοινωνία, για μία «θέση στον δημόσιο χώρο». Οι επιδιώξεις τους ήταν η *δημοκρατική συνείδηση, τα ίσα κοινωνικοπολιτικά δικαιώματα* για όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως.⁹ Το κλειδί για όλα ήταν η μόρφωση.

Η διάρθρωση της Διπλωματικής χωρίζεται σε δύο σκέλη. Το πρώτο μέρος της εργασίας, βάσει των ιστορικών τεκμηρίων, παρουσιάζει το πώς η γυναικεία «φύση» επηρέασε τη θέση της στον κοινωνικό ιστό, μέσα στην οικογένεια, το πώς συνδέθηκε η Ιστορία της εργασίας με την Ιστορία των γυναικών και του φύλου, οι λόγοι που ανάγκασαν τις μορφωμένες και μη, να εργαστούν και μέχρι ποια βαθμίδα μπόρεσαν να φτάσουν, το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης που μπορεί να είχε ξεκινήσει από τον 19^ο

⁵Χρύσα Χρονοπούλου- Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, Εμπειρία Εκδοτική, Αθήνα 2011, σσ. 7-8.

⁶Κατερίνα Δαλακούρα, «Ιστορία της Εκπαίδευσης και φύλο στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», στο Γλαύκη Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη, Ελένη Φουνραράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2015, σ.58.

⁷Στο ίδιο, σ.68.

⁸Στο ίδιο, σ.63.

⁹Βασιλική Δεληγιάννη- Κουϊμτζή, «Οι εκπαιδευτικοί ως βασικός παράγοντας για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση», στο Β.Δεληγιάννη- Κουϊμτζή (επιμ.), *Ισότητα των δύο φύλων, Ο ρόλος των εκπαιδευτικών*, Εκδόσεις ΚΕΘΙ, Αθήνα 2000, σ.8.

αιώνα αλλά συνεχίστηκε με τη διεκδίκηση της συνεκπαίδευσης και δικαιώματος στην Ανώτερη Εκπαίδευση, οι συντηρητικές, οι ριζοσπάστριες, οι φιλελεύθερες φεμινίστριες, οι κομμουνίστριες που αγωνίστηκαν με διαφορετικό τρόπο για τη γυναίκα. Ιδιαίτερη έμφαση, δίνεται στην πολυσχιδή προσωπικότητα της φεμινίστριας παιδαγωγού και αρθρογράφου, Ρόζας Ιωάννου- Ιμβριώτη που ήταν υπέρμαχος της συνεκπαίδευσης σε λαϊκά σχολεία για όλα τα παιδιά ανεξαρτήτου οικονομικού και κοινωνικού επιπέδου, με προτάσεις για την εκδημοκρατικοποίηση της παιδείας και εμπνεύστρια της ίδρυσης του Προτύπου Ειδικού Σχολείου Αθηνών για τα παιδιά με ειδικές ανάγκες.

Η βιβλιογραφική έρευνα, στη Διπλωματική, αποτέλεσε τον τρόπο μελέτης των πηγών για να ιχνηλατηθεί το φύλο και η θέση του στην κοινωνία.¹⁰ Βασίστηκε στις εργασίες ιστορικών ερευνητριών και ερευνητών που επιδίωξαν την παρουσίαση των τεκμηρίων με αντικειμενικότητα,¹¹ «αποστασιοποίηση και αμεροληψία».¹² Από το 1980 ήρθαν στη δημοσιότητα επιστημονικές μελέτες που ασχολήθηκαν διεξοδικά με τη γυναικεία εκπαίδευση.¹³ Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες από αυτές. Το συλλογικό έργο που τιτλοφορούνταν *Εκπαίδευση και Φύλο* επιμελήθηκαν η Βασιλική Δεληγιάννη- Κουϊμτζή και η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου. Το 1985 η Έφη Αβδελά και η Αγγέλικα Ψαρρά ασχολήθηκαν με τον *Φεμινισμό στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Γνωστοποίησαν φεμινιστικά κείμενα που είχαν γραφτεί από γυναίκες εκπαιδευτικούς στον Τύπο της εποχής και αναφέρθηκαν στα δικαιώματα της γυναίκας καθώς εξέθεσαν πλούσιο φωτογραφικό υλικό. Τα δύο παραπάνω βιβλία συνέδεσαν τη γυναίκα με την εκπαίδευση και με τον φεμινισμό. Το 2009 η Λήδα Παπαστεφανάκη προσηλώθηκε στην *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία* δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην κλωστοϋφαντουργία Πειραιά, Ρετσίνα. Ο σκοπός ήταν να αναδείξει μία διαφορετική οπτική για την *κοινωνική και οικονομική ιστορία*. Το 2011 εκδόθηκε η 6^η έκδοση του βιβλίου *Η εξέγερση των κυριών* της Ελένης Βαρίκα που εξέταζε τις διαδοχικές φάσεις της «φεμινιστικής συνείδησης». Το 2013 ο Αλέξης Δημαράς, σε συνεργασία με την Βάσω Βασιλού- Παπαγεωργίου εντρύφησαν στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης* από το

¹⁰ Δημήτρης Κουσουρής, «Εισαγωγή, Νέες Προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (1922-1940)», στο Έφη Αβδελά, Ραυμόνδος Αλβανός, Δημήτρης Κουσουρής, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ.15.

¹¹ Mark Bloch, *Απολογία στην Ιστορία, Το επάγγελμα του Ιστορικού*, Έκδοση Γ', μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994⁷, σ.103.

¹² Nicolas Offenstadt, *Οι λέξεις του ιστορικού, Έννοιες- Κλειδιά στη μελέτη της ιστορίας*, μτφρ. Κωστής Γκοτσίνας, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2007, σ.27.

¹³ Δαλακούρα, «Ιστορία της Εκπαίδευσης και φύλο στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», στο Γκότση, κ.α (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα...*, ό.π., σσ.62-63.

1833 έως το 2000. Επιδιώχθηκε να ερμηνευτεί το παρελθόν με το «βλέμμα στραμμένο στο παρόν»¹⁴. Το 2015 μία ερευνητική ομάδα με πλούσιο συγγραφικό έργο ασχολήθηκε με το *Φύλο στην Ιστορία*. Συγκεκριμένα, η *ιστορία του φύλου* συνδέθηκε με την ιστορία της οικογένειας, της εργασίας, της εκπαίδευσης και των δασκάλων, των πολιτικών δρώμενων και του φεμινιστικού κινήματος. Μέχρι σήμερα, ένας σημαντικός αριθμός ερευνητών και ακαδημαϊκών καθηγητών έστρεψε την προσοχή του στη γυναίκα και στη ζωή της δίνοντας τη δέουσα προσοχή που της αξίζει. Το 2015 η Κατερίνα Δαλακούρα και η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου ασχολήθηκαν με το εκπαιδευτικό σύστημα, τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, την εργασία και ό,τι έχει σχέση γύρω από τη γυναίκα του 18^{ου} αιώνα έως τον 20^ο αιώνα.

Η επιστημονική ενασχόληση με τον βίο και την πολύμορφη δραστηριοποίηση των γυναικών εκπαιδευτικών επιδίωξε να ιχνηλατήσει την εκπαιδευτική ιστορία, να δια φωτίσει σχετικά με το διδασκαλικό λειτούργημα τους, να εξηγήσει πώς το επάγγελμα της δασκάλας θεωρήθηκε συνέχεια της *γυναικείας φύσης* και να δώσει έμφαση στην ένταξη της από το περιβάλλον της *ιδιωτικής σφαίρας* στον *δημόσιο χώρο*. Πριν από τον Μεσοπόλεμο ο *δημόσιος χώρος* ήταν προνόμιο των αντρών. Ένας μικρός αλλά σημαντικός αριθμός γυναικών ανέτρεψε όσα ίσχυαν. Το προφίλ τους βασίστηκε στη μόρφωση, στην εκπαιδευτική τους κατάρτιση, στους τίτλους σπουδών για την άσκηση επαγγέλματος. Σημαντική ήταν η εξελικτική πορεία της *επαγγελματικής εκπαίδευσης τους*. Η κοινωνία διχογνώμησε¹⁵ και οι συγκρούσεις ήταν αναπόφευκτες. Μία συνοπτική αναφορά γίνεται στις δασκάλες του Μεσοπολέμου, στις επιστημότισσες, στις καθημερινές γυναίκες. Ιδιαίτερα αναλύονται η *Ρόζα Ιμβριώτη Της ζωής και του σχολείου* από την Χρύσα Χρονοπούλου-Πανταζή και το έργο της στο *Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)* από την Αντωνία Χαρίση. Μία σκιαγράφιση για το πώς άλλαξε ο ρους της *ιστορίας* για το γυναικείο φύλο.

Το δεύτερο μέρος της Διπλωματικής παρουσιάζει το εκπαιδευτικό σενάριο που αναφέρεται στους εφήβους της Α΄ και Β΄ Λυκείου με τη βοήθεια των καθηγητών της Ιστορίας και της πληροφορικής. Ο επιδιωκόμενος στόχος είναι η ενεργοποίηση της

¹⁴Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το «Ανακοπτόμενο Άλμα», Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, επιμ. Βάσω Βασιλού-Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. xi.

¹⁵Κατερίνα Δαλακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας), Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και γυναικεία παρέμβαση*, Ελληνικά, Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα, Αθήνα 2015, σ. 223.

ενσυναίσθησης, η κατανόηση του γυναικείου ζητήματος που ήταν μέρος του κοινωνικού ζητήματος, η παρουσίαση των δύο αξόνων της δράσης όλων των γυναικών, αφανών και μη, στην εργασία και στην εκπαίδευση. Η ιδέα του εκπαιδευτικού σεναρίου σε συνεργασία με επίσημους κρατικούς φορείς τόσο με φυσική παρουσία (λ.χ Μουσεία) όσο και διαδικτυακή (λ.χ ιστότοποι) θα επιδιώξει την ενεργοποίηση της ενσυναίσθησής του μαθητικού κοινού, θα οδηγήσει στην έρευνα και στη συνομιλία με το παρελθόν χρησιμοποιώντας την κριτική ικανότητα σχετικά με τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν. Με αφορμή τον αγώνα για η διεκδίκηση των γυναικείων δικαιωμάτων τόσο στη δημόσια σφαίρα όσο και στην ιδιωτική σφαίρα, θα προκύψουν συμπεράσματα ότι η Ιστορία ήταν, πάντα, δημόσια και δεν πρέπει να σιωπά.

1. Το γυναικείο ζήτημα ήταν μέρος του κοινωνικού ζητήματος

Ο αγώνας για τη «διαμόρφωση συνείδησης του φύλου» μπορεί να είχε ξεκινήσει από την περίοδο της Ανεξαρτησίας¹⁶ αλλά η εθνική απελευθέρωση που επήλθε, δεν περιελάμβανε τις γυναίκες. Ο φόβος για την κοινωνική ανέλιξη του γυναικείου φύλου,¹⁷ σήμαινε την απώλεια των ανδρικών προνομίων μέσα στην κοινωνία. Ο 19^{ος} αιώνας τόνιζε τις βιολογικές διαφορές μεταξύ των γυναικών με τους άντρες. Ο προορισμός της γυναίκας στην Ελλάδα οριοθετούνταν εντός του κλειστού οικογενειακού περιβάλλοντος διότι το πρωταρχικό μέλημα θεωρούνταν η φροντίδα των ατόμων της οικογένειας. Επρόκειτο για έναν προδιαγεγραμμένο ρόλο.¹⁸ Η γυναίκα προοριζόταν για σύζυγος, για μητέρα, για οικοδέσποινα ώστε να προετοιμάσει τους μελλοντικούς, άντρες πολίτες. Ήταν στις υπηρεσίες του έθνους. Η εργασία έξω από το σπίτι λογίζονταν ως αμιγώς ανδρικό πεδίο.¹⁹

Η Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα επηρεάστηκε από τη «σταφιδική κρίση», τον «εξαστισμό», την «εκβιομηχάνιση», την «μετανάστευση».²⁰ Η πολιτική κρίση και ο εθνικός διχασμός είχε διαιρέσει τον λαό²¹. Ο Μεσοπόλεμος που χρονολογείται από το 1922 έως το 1940 ήταν η περίοδος όπου ομογενοποιήθηκε ένα «ετερόκλητο εθνοτικά και πολιτισμικά πληθυσμιακό σύνολο που προέκυψε ... 1912-1922».²² Επρόκειτο για το διάστημα όπου οι γυναίκες αγωνίστηκαν σθεναρά για να διεκδικήσουν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, να αναρριχηθούν κοινωνικά σε ισάξιες θέσεις με τους άντρες, να ενταχθούν στη δημόσια σφαίρα, να ξεφύγουν από την «ωραιοποιημένη κατωτερότητα».²³

Υπήρχαν σύλλογοι που είχαν συστηθεί το 1850 με χαρακτήρα φιλανθρωπικό και στη συνέχεια φιλεκπαιδευτικό για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα για μεσαία κοινωνικά στρώματα. Η γυναίκα έπρεπε να συνεχίσει να διεκδικεί το δικαίωμα της ύπαρξης της στον δημόσιο χώρο. Το 1923 ιδρύθηκε η *Μικρή Αντάντ των*

¹⁶Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών, Η γέννηση της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011⁶, σ.178.

¹⁷Στο ίδιο, σ.324.

¹⁸ Στο ίδιο, σ.212.

¹⁹Εφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σ.25.

²⁰Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ.341.

²¹Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, Οψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα 1995³, σ.33.

²²Κουσουρής, «Εισαγωγή, Νέες Προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (1922-1940)», στο Αβδελά, κ.α (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο...*, ό.π., σ.11.

²³Δαλακούρα, Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)...*, ό.π., σ.30.

Γυναικών και κυκλοφόρησε η πρώτη έκδοση του μηνιαίου περιοδικού *Ο Αγώνας της Γυναίκας*. Ένα χρόνο μετά, συστήθηκαν διάφοροι σύλλογοι όπως ο *Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων*, ο *Σύλλογος προστασίας κρατουμένων γυναικών και ανηλίκων*, κ.α. Το 1925 και το 1926 φαίνεται ότι έγιναν συνέδρια στο εξωτερικό με τη συμμετοχή διαφόρων ελληνικών γυναικείων σωματείων. Το 1927 διασπάστηκε ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος*. Από το 1928 έως το 1931 φάνηκε η έντονη η δραστηριοποίηση του *Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών* με χαρακτηριστικό παράδειγμα την έκδοση του περιοδικού *Σοσιαλιστική Ζωή*. Το 1929 ψηφίστηκε το «Ιδιώνυμο» όπου όποιος είχε κομμουνιστικές αντιλήψεις διώκονταν και εξορίζονταν. Το 1930 αποφασίστηκε η συμμετοχή των γυναικών στις δημοτικές εκλογές που ήταν άνω των τριάντα, ήξεραν ανάγνωση και γραφή. Είχαν το δικαίωμα να εκλέγουν και όχι να εκλέγονται. Κατάφεραν να γίνουν *ορατές* στον δημόσιο χώρο μέχρι το 1936. Εκείνη τη χρονιά εξουδετερώθηκαν όλα τα γυναικεία σωματεία και ο *Σύνδεσμος* από τον Ιώαννη Μεταξά.²⁴

Μέχρι και τον Μεσοπόλεμο, η ελευθερία των κινήσεων, της βούλησης, ο συνδυασμός της εργασίας με την οικογένεια, η συμμετοχή στα κοινά ήταν προνόμιο των αντρών διότι, μόνο, εκείνοι συνδέονταν με τη δημόσια σφαίρα. Οι συλλογικές γυναικείες δράσεις έγιναν στο πλαίσιο του εκπολιτισμού και του εξευρωπαϊσμού τόσο στην εργασία όσο και στην εκπαίδευση.

1.1 Η ιστορία της εργασίας συνδέθηκε με την ιστορία των γυναικών και του φύλου

Ο 19^{ος} αιώνας αποτέλεσε τη χρονική αφετηρία ώστε οι γυναίκες να εργαστούν ως υπηρετικό προσωπικό σε ευκατάστατες οικογένειες, ως μαίες στον κλάδο της υγείας, ως μοδίστρες, ως καπελούδες, ως αγοροπωλήτριες και επεξεργαστές των υφασμάτων από βαμβάκι και από μετάξι.²⁵ Προέρχονταν από τις αγροτικές και τις εργατικές τάξεις. Είχαν μάθει να υποτάσσονται κοινωνικά. Συνήθως, δούλευαν πάνω από δέκα ώρες ως υφάντρες και κεντήστρες.²⁶ Οι ηλικίες που απασχολούνταν στα κλωστοϋφαντουργία, όπως για

²⁴Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σσ.529-531.

²⁵Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Προ των Προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα», στο Βασιλική Δεληγιάννη, Σιδηρούλα Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο, Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σ.382.

²⁶Σάσα Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, Αθήνα 1990, σσ.159-160.

παράδειγμα του κλωστήριου και υφαντηρίου Ρετσίνα, ήταν τα οκτώ έτη έως και τα σαράντα.²⁷

Η έλλειψη μόρφωσης σε ένα μεγάλο ποσοστό αποτέλεσε τροχοπέδη στην κοινωνική τους ανέλιξη. Όσες κατάφεραν να μορφωθούν, μπόρεσαν να εργαστούν ως δασκάλες στα σχολεία. Ορισμένες προχώρησαν στο επόμενο στάδιο και επιδίωξαν εργασία σε γραφείο του δημόσιου ή ιδιωτικού τομέα.²⁸ Ο Α΄ και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε απομακρύνει τους άντρες από τον εργασιακό στίβο, με αποτέλεσμα να δουλέψουν στις χαμηλότερες βαθμίδες της ιεραρχίας. ως υπάλληλοι στις τράπεζες, στις τηλεγραφικές υπηρεσίες και στα ταχυδρομεία.²⁹ Ο μισθός τους ήταν μικρότερος σε σχέση με το αντρικό φύλο, εργάζονταν περισσότερες ώρες, ενώ πολλές φορές είχαν παραπάνω προσόντα. Όμως, ήταν οικονομικά ανεξάρτητες. Η θέση τους στην κοινωνία βελτιώνονταν με αργούς αλλά σταθερούς ρυθμούς.

Στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα υπήρξε αύξηση τόσο πληθυσμιακά όσο και δημογραφικά. Ένας σημαντικός αριθμός του αγροτικού πληθυσμού μετανάστευσε στις πόλεις λόγω της «σταφιδικής κρίσης» αλλά και στο εξωτερικό.³⁰ Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, λόγω των αλλαγών στο εκπαιδευτικό σύστημα που θα αναλυθεί παρακάτω, παρατηρήθηκε αύξηση των κοριτσιών που μορφώνονταν, τελείωναν το γυμνάσιο και ένα μικρό ποσοστό εισάγονταν στα Πανεπιστήμια. Από το 1924 και μετά, οι γυναίκες έχοντας το πτυχίο διδασκαλίας ή απολυτήριο γυμνασίου προσλαμβάνονταν ως τηλεφωνήτριες, ως δασκάλες στον δημόσιο τομέα, ως υπάλληλοι για τη διεκπεραίωση γραφικών εργασιών, ως ταμίες στον χώρο των πωλήσεων, ως φροντιστές καθαριότητας, κ.α. Γενικώς, η έλλειψη πανεπιστημιακής μόρφωσης αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για την επαγγελματική τους αναρρίχηση.³¹ Τα κριτήρια δεν ήταν τα ίδια και για το άλλο φύλο. Η κρατική εξουσία αποτελούμενη από άντρες υποστήριζε τους ομόφυλους της χωρίς να εξεταστεί εάν οι δεξιότητες τους επαρκούσαν για τις θέσεις που κατείχαν.³²

²⁷Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία, Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ.206.

²⁸Σ.Κ., «Φεμινισμός», *Εφημερίς των γυναικών* Αρ. φ.2 (Νοέμβριος 1929 και φ.3, Δεκέμβριος 1929), όπως παρατίθεται στο Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, ό.π., σ.451.

²⁹Ζιώγου-Καραστεργίου, «Προ των Προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα» στο Δεληγιάννη, Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο...*, ό.π., σ.382.

³⁰Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία...*, ό.π., σ.87.

³¹Στο ίδιο, σσ.343-344.

³²Μαρία Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Ο αγώνας της γυναίκας* Α/9-10 (1924), όπως παρατίθεται στο Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, ό.π., σσ.157-158.

Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν η κυβέρνηση Κονδύλη όπου εμπόδισε τον διορισμό των γυναικών στον δημόσιο τομέα και φαλκίδευσε τη θέση τους στην εκπαίδευση.³³

Από την άλλη πλευρά, το χρονικό διάστημα μεταξύ 1920 με 1935 φαίνεται, βάσει των απογραφών και των επιθεωρητών εργασίας, ότι οι γυναίκες χωρίς μόρφωση εργάζονταν στους βασικούς κλάδους της μεταποίησης, τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία για την παραγωγή ρούχων, καπνικών προϊόντων, υφαντών αλλά και για τη μεταποίηση πρώτων υλών σε συνθετικές πρώτες ύλες. Το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού κόσμου ήταν κορίτσια και γυναίκες χωρίς ειδικευση που αναγκάστηκαν να εργαστούν για ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος. Μολοντούτο, το ημερομίσθιο τους ήταν μικρότερο –πολλές φορές και το μισό- από ό,τι το αντίστοιχο του ανειδίκευτου, αντρικού εργατικού δυναμικού. Παρατηρήθηκε ότι ο αριθμός των εργατριών αυξήθηκε ιδίως ύστερα από την Μικρασιατική καταστροφή. Οι προσφυγοπούλες που ήρθαν στην Ελλάδα είτε είχαν χάσει την οικογένειά τους είτε έπρεπε να τη συντηρήσουν. Η εργασία σε παραγωγικές μονάδες ήταν η πιο συχνή λύση. Κυρίως, για όσες ήταν αναλφάβητες και χωρίς επαγγελματική κατάρτιση.³⁴ Ο επιδιωκόμενος σκοπός τους ήταν να ανακουφιστούν από τη φτώχεια, να ανεβάσουν το βιοτικό τους επίπεδο και τα νεαρά κορίτσια να μαζέψουν χρήματα για την προίκα τους, να βγουν στην *γαμήλια αγορά* διότι υπήρχε το στερεότυπο του γάμου πριν τα εικοσιπέντε έτη.

Το 1931 αναφέρθηκε στον *Αγώνα της Γυναίκας* ότι απαγορεύονταν η γυναικεία συμμετοχή σε διαγωνισμούς για διάφορα Υπουργεία και για θέσεις δικαστικών λειτουργιών.³⁵ Επίσης, το ίδιο περιοδικό δημοσίευσε άρθρο με την ονομασία «Γυναίκες σε Διωγμό» όπου διατύπωσε κατηγορίες για την *Επιτροπή Οικονομικών*. Είχε ζητηθεί στο *Ελεγκτικό Συνέδριο* να απαλειφθεί σημαντικός αριθμός θέσεων σε βοηθούς λειτουργιών του δημοσίου, σε υπαλλήλους που διεκπεραίωναν γραφικές εργασίες, σε προϊσταμένους που τηρούσαν τα λογιστικά βιβλία, κ.α. Τα πρωτεία στις απολύσεις είχαν οι γυναίκες. Δεν υπήρχε αντικειμενική αξιολόγηση. Ένα άλλο παράδειγμα ήταν η Εθνική Τράπεζα που βάσει της κρατικής νομοθεσίας είχε δικαίωμα να απολύσει οποιαδήποτε κοπέλα σύναπτε γάμο. Αντιστοίχως, όποια δασκάλα παντρεύονταν, αποκλείονταν κατευθείαν από την

³³ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007, σ.296.

³⁴ Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ.342.

³⁵ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Η χρονιά που πέρασε, η χρονιά που αρχίζει», *Ο αγώνας της γυναίκας Ζ/132* (1931), όπως παρατίθεται στο Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, ό.π., σ.275.

εργασία της.³⁶ Οι απολύσεις δεν αφορούσαν τους παντρεμένους άντρες.³⁷ Η κατάσταση άλλαξε σταδιακά μέχρι τη λήξη του Μεσοπολέμου και δεν απολύονταν όσες νομιμοποιούσαν τη σχέση τους.³⁸ Πιθανόν, όλα έγιναν λόγω των κινητοποιήσεων από τους υποστηρικτές των ίσων δικαιωμάτων.

Θετικό πρόσημο, εκτός από την απόκτηση της οικονομικής ελευθερίας της γυναίκας ήταν και η ενίσχυση της αυτοπεποίθησης της με αποτέλεσμα να μπορεί να σταθεί απέναντι στην πατριαρχική κοινωνία. Το όραμα της γυναικείας χειραφέτησης είχε ξεκινήσει.³⁹ Ο αγώνας δεν ήταν ενάντια στον «εξωτερικό εχθρό»,⁴⁰ αλλά ενάντια στον εσωτερικό εχθρό δηλαδή στις παρωχημένες, ανδροκρατικές αντιλήψεις. Ο γάμος δεν αποτελούσε πλέον, τον τρόπο για την εξασφάλιση της.

Οι γυναίκες που απέκτησαν πανεπιστημιακό πτυχίο συνδύασαν την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή τους.⁴¹ Απέδειξαν ότι δεν ίσχυε όσα η πατριαρχική κοινωνία πρόσβευε. Οι επιστημότισσες επιδίωξαν τη μετεκπαίδευση για τις μορφωμένες γυναίκες. Συνδύασαν εργασία και οικογένεια, καταρρίπτοντας την αντίληψη του προηγούμενου αιώνα ότι εργασία και γάμος ήταν δύο ασυμβίβαστες έννοιες. Επιδίωξαν καλύτερες θέσεις στον εργασιακό χώρο τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν η Αγγελική Παναγιωτάτου που το 1938 επιλέχθηκε για να διδάξει στην Ιατρική Αθηνών. Επίσης, πλήθος γυναικών εκπαιδευτικών ανελίχθησαν, όπως οι παιδαγωγοί Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου που δίδαξε στην *Ανώτατη Γυναικεία Σχολή*, η απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών και εκπαιδευτικός στη μέση εκπαίδευση η Όλγα Κομνηνού-Κακριδίη, η Κλεοσέμνη Παπασπυρίδη-Καρούζου ως η πρώτη έφορος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, η ποιήτρια Μαρία Πολυδούρη και οι πολυπράγμονες, Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη και Μαρία Πολυμενάκου που έγιναν διευθύντριες σε γυμνάσια.⁴² Η επαγγελματική καταξίωση τους φάνηκε και στις επιστημονικές ομιλίες τους, σε αρθρογραφία στον Περιοδικό Τύπο της εποχής, στους Συλλόγους που δημιούργησαν

³⁶Κούλα Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1830-1936, Πρωτοπόρες Ελληνίδες*, Εκδόσεις Κουκίδα, Αθήνα 2020, σ.145.

³⁷Θεοδωροπούλου, «Η χρονιά που πέρασε, η χρονιά που αρχίζει»..., ό.π., σ.275.

³⁸Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα» στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ.344.

³⁹Αύρα Θεοδωροπούλου, «Το επάγγελμα τους», *Ο αγώνας της γυναίκας* Η/158 (1932), όπως παρατίθεται στο Αβδελά,Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, ό.π., σ.290.

⁴⁰Ελένη Πασχαλούδη, «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη της Μεταπολεμικής Ελλάδας» στο Στράτος Ν. Δορδανάς Βαγγέλης Τζούκας, Λάμπρος Α. Φλιτούρης (επιμ.), *Κατοχική Βία 1939-1945*, Δήμος Νικολάου Σκουφά, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2016, σ.415

⁴¹Ζιώγου-Καραστεργίου, «Προ των Προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα», στο Δεληγιάννη, Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο...*, ό.π., σ.397.

⁴²Στο ίδιο, σσ.394-395.

ξεκινώντας από το Λύκειο Ελληνίδων, το σωματείο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τον Σοσιαλιστικό Όμιλο Γυναικών, κ.α.⁴³

1.2 Η εκπαίδευση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

1.2.1 Το εκπαιδευτικό σύστημα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τον Μεσοπόλεμο.

Το 1833 η βαυαρική Αντιβασιλεία επηρεασμένη από το πρωσικό σύστημα εκπαίδευσης επιδίωξε την ίδια τακτική και στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Αποφασίστηκε επίσημα βάσει νομοθετικού διατάγματος να αναδιαμορφωθεί η δημόσια εκπαίδευση με τη συγκρότηση «Σχολείων του Λαού, Ελληνικών Σχολείων, Γυμνασίων και ενός Πανεπιστημίου».⁴⁴ Η παγκόσμια γραμμή αποσκοπούσε στη στοιχειώδη εκπαίδευση για τα κατώτερα στρώματα⁴⁵ και η «αλληλοδιδασκτική» ήταν το μέσον. Επιδιώχθηκε να μορφωθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα ένας μεγάλος αριθμός παιδιών. Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και οι υποστηρικτές του Διαφωτισμού ήταν της άποψης ότι με αυτόν τον τρόπο θα θεμελιώνονταν το δημοκρατικό πολίτευμα. Όμως, το σύστημα που εφαρμόστηκε ήταν σκληρό για τους μαθητές διότι εάν δεν ακολουθούσαν τη μέθοδο της αποστήθισης τότε τιμωρούνταν. Επίσης, είχε παρατηρηθεί ότι πολλές φορές οι εκπαιδευτικοί στα Διδασκαλεία δεν είχαν τελειώσει τις ακαδημαϊκές τους σπουδές.⁴⁶

Το 1836 ιδρύθηκε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία από τους Μισαήλ Αποστολίδη, Γεώργιο Γεννάδιο και Ιωάννη Κοκκώνη όπου στόχος ήταν να λάβουν εκπαιδευτική μόρφωση και τα κορίτσια. Ιδιαίτερη βαρύτητα, δόθηκε στο να αποκτήσουν τις απαραίτητες γνώσεις οι μελλοντικές δημοδιδασκάλισσες ώστε να ασκήσουν άρτια το επάγγελμα τους. Βέβαια, η Σχολή Χιλλ είχε πρωτοπορήσει διότι δημιούργησε νωρίτερα από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, τα «διδασκαλικά τμήματα». Είναι γεγονός ότι το κρατικό Διδασκαλείο επιδίωξε θεωρητικά να υπάρχουν άξιοι δάσκαλοι. Ωστόσο, στην πράξη καμία γυναίκα δεν έγινε δεκτή. Από την άλλη πλευρά, οι κοπέλες που πήραν απολυτήριο από τα Αρσάκεια, την

⁴³Στο ίδιο, σ.414.

⁴⁴Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...ό.π.*, σσ.1-2.

⁴⁵Στο ίδιο, σ.5.

⁴⁶Στο ίδιο, σσ.11-13.

πρώην Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, εργάστηκαν τόσο στα δημοτικά σχολεία που φοιτούσαν κορίτσια όσο και στα σχολεία του «υπόδουλου ελληνισμού».⁴⁷ Συνεπώς, το χρονικό διάστημα από το 1830 έως το 1840 επέβαλε την πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης που αντιστοιχούσε σε επτά χρόνια φοίτησης στο δημοτικό και τη μέθοδο της *αλληλοδιδασκατικής*. Η γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε ήταν η αρχαία ελληνική, ενώ η στροφή στο δοξασμένο παρελθόν των αρχαίων Ελλήνων θεωρήθηκε ότι ήταν ο τρόπος για την επικύρωση της «κοινής, εθνικής ταυτότητας».⁴⁸ Τα ερωτήματα που δημιουργήθηκαν τα επόμενα είκοσι χρόνια ήταν πολλά και εξακολούθησαν να υπάρχουν έως το 2000. Αφορούσαν τον υπέρογκο αριθμό των μαθημάτων που διδάσκονταν το πλήθος των μαθητών συνωστισμένο στις τάξεις, τον έγγραφο έλεγχο γνώσεων για τον προβιβασμό στην επόμενη βαθμίδα, την «κατάρτιση των διδασκόντων», κ.α.⁴⁹ Ακόμη, απαντήσεις και λύσεις δεν έχουν δοθεί απόλυτα μέχρι και σήμερα.

Από το 1883 παρουσιάστηκε η τραγικότητα της κατάστασης στην εκπαίδευση από τους εντεταλμένους επιθεωρητές του Υπουργείου Παιδείας σε σχολεία της χώρας, όπως ήταν ο ακαδημαϊκός καθηγητής Νικόλαος Πολίτης. Δόθηκε έμφαση στην κατάταξη των δημοδιδασκάλων στην κοινωνική πυραμίδα και στον χαμηλό μισθό τους. Ακόμη, τονίστηκε ότι ελάχιστα αγόρια φοιτούσαν στα σχολεία και δεν υπήρχαν καθόλου κορίτσια. Δεν υπήρχε η σωστή παιδεία λόγω των «διδασκτικών μεθόδων» που ακολουθούνταν, οι χώροι εκπαίδευσης δεν ήταν οι κατάλληλοι, η γαλούχηση της νεολαίας με υψηλά ιδανικά δεν ήταν εφικτή.⁵⁰ Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα τέθηκε το θέμα για την *αστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση* που τελικά, υλοποιήθηκε το 1913 όταν κυβερνούσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Μία διαφορετική γραμμή που προτάθηκε για το εκπαιδευτικό σύστημα ήταν η φοίτηση στο «κατώτερο» δημοτικό με διάρκεια τεσσάρων χρόνων και εξελικτική πορεία στο «δευτεροβάθμιο σχολείο» ή το «ανώτερο» δημοτικό με διάρκεια επτά χρόνων για το μαθητικό κοινό που δεν ήθελε να προχωρήσει στο Γυμνάσιο. Όσοι ήθελαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους, ορίστηκαν τα οκτώ χρόνια στη Μέση Εκπαίδευση δίνοντας δύο επιλογές, εκείνη της θεωρητικής κατεύθυνσης και εκείνης των θετικών επιστημών.⁵¹

⁴⁷Στο ίδιο, σσ.40-41.

⁴⁸Στο ίδιο, σσ.17-19.

⁴⁹Στο ίδιο, σ.65.

⁵⁰Στο ίδιο, σσ. 74-75.

⁵¹Στο ίδιο, σ.101.

Στις απαρχές του 20^{ου} αιώνα φαίνεται ότι δεν υπήρχε πολιτική σταθερότητα και επικρατούσε οικονομική κρίση. Το κίνημα στο Γουδί επέφερε την κατάρρευση της βασιλείας. Ο Βενιζέλος ανέλαβε την πρωθυπουργία του ελληνικού κράτους. Μία από τις ενέργειες του ήταν η μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση και η νομιμοποίηση της δημοτικής γλώσσας.⁵² Επίσης, δόθηκε βαρύτητα στη γυναικεία εκπαίδευση, στις χαμηλές οικονομικές απολαβές και στην παγίωση της θέσης των διδασκόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η δημοτική περιφέρεια Παγασών Βόλου (1908) που ανήγειρε το «Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο» για κορίτσια. Ο προϊστάμενος ήταν ο νεαρός Αλέξανδρος Δελμούζος που είχε επιρροές από τη «γερμανική προοδευτική παιδαγωγική». Η δημοτική γλώσσα έγινε αναφαίρετο κομμάτι των μεταρρυθμίσεων.⁵³ Το 1914 θεσπίστηκε ο νόμος 402 για την εκπαιδευτική διάρθρωση. Έτσι, το 1919-1920 τα δημοτικά σχολεία είχαν έξι τάξεις, η μέση εκπαίδευση περιελάμβανε «τα γυμνασιακά και τα ανώτερα παρθεναγωγεία», το ενάμιση τοις εκατό των μαθητριών φοιτούσε στα ιδιωτικά σχολεία, κ.α.⁵⁴

Το 1922 συστάθηκε η Δ.Ο.Ε και το 1924 η Ο.Λ.Μ.Ε που επιδίωξαν μέσω του συνδικαλισμού να διεκδικήσουν κάποια δικαιώματα.⁵⁵ Το 1924 δημιουργήθηκε σκάνδαλο με τη διδασκαλία της Ρόζας Ιωάννου-Ιμβριώτη, το 1925 υπήρξε αναφορά για τη μη διδαχή των θρησκευτικών στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, το 1926 απολύθηκαν οι δημοτικιστές Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης, Παπαμαύρος και διακόπηκε η λειτουργία της *Παιδαγωγικής Ακαδημίας*.⁵⁶ Η «Μεταρρύθμιση του 1929-1932» άλλαξε τα δεδομένα στην εκπαίδευση. Μέχρι το 1933, τα διδασκαλεία θεωρούνταν *ιδρύματα κατάρτισης των δασκάλων*. Από εκεί και έπειτα, τη θέση τους πήραν οι *παιδαγωγικές ακαδημίες*.⁵⁷

Η δικτατορία του Μεταξά προέβη σε αλλαγές. Η φοίτηση στο δημοτικό είχε διάρκεια τέσσερα χρόνια ενώ στο γυμνάσιο αυξήθηκε σε οχτώ χρόνια. Ακόμη, συστήθηκε ο Ο.Ε.Δ.Β που ελέγχονταν από το κράτος και μόνο, ο συγκεκριμένος οργανισμός μπορούσε να συγγράψει και να εκδώσει σχολικά βιβλία. Ο θεσμός της *συνεκπαίδευσης των δύο φύλων* έπαψε να υπάρχει και ο Μεταξάς διόρισε εκπαιδευτικούς από την Ε.Ο.Ν στη

⁵²Στο ίδιο, σ.113.

⁵³Στο ίδιο, σσ.116-117.

⁵⁴Στο ίδιο, σ.143.

⁵⁵Στο ίδιο, σ.168.

⁵⁶Στο ίδιο, σ.180.

⁵⁷Στο ίδιο, σσ.203-204.

δημόσια εκπαίδευση. Το μείζον θέμα που ήταν η δημοτική γλώσσα, υποστηρίχτηκε από τον δικτάτορα και αυτό φάνηκε όταν έδωσε έγκριση στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη για να συγγράψει τη «Γραμματική της Δημοτικής». Ο στόχος του Υπουργείου Παιδείας την περίοδο του 1936-1938 ήταν η κατάρριψη της *εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929*.⁵⁸ Το 1936 καταλύθηκε το «ιδιώνυμο» και βάσει του νόμου 117, τα μέτρα απέναντι σε αυτούς που ασπάζονταν τον κομμουνισμό ήταν αμείλικτα.⁵⁹ Το 1938-1940 ανέλαβε ο ίδιος ο Μεταξάς το Υπουργείο Παιδείας με σκοπό μία «φασιστική εκπαίδευση».⁶⁰

1.2.2 Τα στάδια αναδιαμόρφωσης στον χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης

Ο 19^{ος} αιώνας παρουσίαζε τα σχολεία θηλέων να προωθούν το πρότυπο της υπάκουης, της ήρεμης, της πειθαρχημένης, της ανεκτικής γυναίκας. Τα μαθήματα που επιλέγονταν για την εκπαιδευτική κατάρτιση των κοριτσιών είχαν στόχο την προετοιμασία τους για τον μελλοντικό ρόλο τους στην κοινωνία. Έπρεπε να μάθουν πώς να είναι γυναίκες, δηλαδή σύζυγοι, οικοδέσποινες, μητέρες, εργαζόμενες.⁶¹ Ουσιαστικά, η *ιστορία της εκπαίδευσης* στο σπίτι ήταν στην πραγματικότητα η *ιστορία της οικιακής εργασίας*. Τα κορίτσια διδάσκονταν πώς να διαχειρίζονται τις υποθέσεις του σπιτιού, ιδίως τους οικονομικούς πόρους της οικογένειας. Υπήρχαν σωματεία φιλανθρωπικού χαρακτήρα που δραστηριοποιήθηκαν και σύστησαν επαγγελματικές σχολές για γυναίκες, ώστε να διδάσκονται το μάθημα της οικοκυρικής, δηλαδή την τέχνη του ραψίματος, τη συστηματική καλλιέργεια των λουλουδιών, την τέχνη του μαγειρέματος, κ.α. Ανάλογα σε ποια βαθμίδα ανήκαν στην κοινωνική πυραμίδα είχαν και την αντίστοιχη εκπαίδευση.⁶² Η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου υποστήριξε ότι οι μαθήτρες προετοιμάζονταν για τις αρμοδιότητες που θα αναλάμβαναν στο μέλλον.⁶³ Από την άλλη πλευρά, τα μαθήματα όπου παραδίδονταν στα αγόρια έπρεπε να είναι διαφορετικά από των κοριτσιών διότι εκείνοι θα προετοιμάζονταν ως άντρες για να ενταχθούν στο δημόσιο πεδίο.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ.205.

⁵⁹ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί Θεσμοί σε κρίση 1922-1974...*, ό.π., σ.417.

⁶⁰ Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.206.

⁶¹ Κατερίνα Ι.Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19^{ος} αιώνας- 1922)*, *Τεκμήρια- μελέτες της Ιστορίας νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2008, σσ.350-351.

⁶² Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987, σ.9.

⁶³ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου «Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα: 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας», στο Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορία της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, τ. Β', Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, σ.971.

Σύμφωνα με την Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των γυναικών απαξιωνόταν σε σχέση με αυτή των αντρών διότι η πνευματική καλλιέργεια του γυναικείου φύλου ελόχευε κινδύνους για την ηθική τους, για τη μη ανταπόκριση στις οικογενειακές τους υποχρεώσεις διότι η εργασία εκτός της οικείας και ο γάμος ήταν δύο αταίριαστες έννοιες. Η πατριαρχική κοινωνία θεωρούσε ότι ο ρόλος τους ήταν συγκεκριμένος στη ζωή, άρα δεν μπορούσαν να παρεκκλίνουν από αυτόν. Επίσης, η κοινή γνώμη υποστήριζε ότι μία γυναίκα που μορφωνόταν, δεν θα ασχολούνταν με τον εαυτό της με αποτέλεσμα να μην αποπνέει θηλυκότητα. Υποστηρικτές αυτών των απόψεων ήταν καταξιωμένοι άντρες της εποχής. Ο νομικός, Νικόλαος Σαρίπολος απέρριπτε την ιδέα για τη φοίτηση στα Ανώτερα Παρθεναγωγεία και τόνιζε ότι μόνο, οι μη έχοντες γονείς έπρεπε να φοιτούν στα οικοτροφεία. Από την άλλη πλευρά, ο απόφοιτος Ριζαρείου Σχολής και καθηγητής Αρσακείου, Αριστείδης Σπαθάκης ήταν πιο διαλλακτικός. Υποστήριζε ότι εάν τα κορίτσια δεν ήθελαν να ακολουθήσουν την προδιαγεγραμμένη, από την κοινωνία, πορεία τότε μπορούσαν να προχωρήσουν σε περαιτέρω σπουδές. Ο καθηγητής Ιατρικής, Σιμωνίδης Βλαβιανός αποδέχονταν ότι ανατομικά ο εγκέφαλος των γυναικών είτε υπερτερούσε του βάρους των αντρικών εγκεφάλων είτε ήταν του ίδιου βάρους. Ωστόσο, απέτρεπε τις γυναίκες να μορφωθούν.⁶⁴

Από την άλλη πλευρά, η υποστήριξη υπέρ της μόρφωσης των γυναικών υπήρχε και από τον 19^ο αιώνα. Ο συλλογισμός όσων προασπίζονταν το δικαίωμα στην εκπαίδευση του γυναικείου φύλου ήταν η θωράκιση της «οικιακή ευδαιμονίας» ως σύζυγοι και η σωστή διαπαιδαγώγηση ως μανάδες στους γιους που θα μεγάλωναν.⁶⁵ Η κάλυψη των αναγκών αυτών, έγινε με την ανοικοδόμηση των Παρθεναγωγείων. Μία δεκαετία πριν από την έναρξη του εικοστού αιώνα, το κράτος οργανώθηκε και άρχισε να ασχολείται με την ουσιαστική εκπαίδευση των γυναικών. Η εκπαιδευτική ανόρθωση, έγινε αισθητή από το 1913 έως 1923. Αρκετά σχολεία ανοικοδομήθηκαν μέσα στα οποία περιλαμβάνονταν και γυμνάσια θηλέων. Ιδρύθηκαν σχολές για την εκπαίδευση και μετεκπαίδευση των δασκάλων, τα λεγόμενα *Διδασκαλεία*. Ο δρόμος για την εισαγωγή σε Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα είχε ανοίξει.⁶⁶

Ο 20^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας όπου τα κορίτσια εισχώρησαν στα κρατικά σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Μέχρι τότε η δημόσια εκπαίδευση ήταν προνόμιο των

⁶⁴Μπακαλάκη, Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα...*, ό.π., σσ.24-25.

⁶⁵Στο ίδιο, σ.25.

⁶⁶Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα» στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ. 343.

αγοριών. Ο ευρωπαϊκός και αμερικανικός εκδημοκρατισμός σε συνάρτηση με τη συνεκπαίδευση, επηρέασαν και την Ελλάδα. Το 1929 φαίνεται ότι η Μέση Εκπαίδευση απαρτίζονταν από «7 Γυμνάσια θηλέων, 16 Ανώτερα Παρθεναγωγεία, 23 Ελληνικά και 16 Αστικά Σχολεία θηλέων».⁶⁷

Η έλευση των Μικρασιατών Προσφύγων και η προσάρτηση των *Νέων Χωρών* ανέδειξαν την ανάγκη να μεριμνήσει το κράτος για την ανάγνωση και τη χρήση γραφής στην ελληνική γλώσσα. Για αυτό το έργο χρειάστηκαν αρκετοί παιδαγωγοί για να διδάξουν στους μαθητές προσχολικής ηλικίας αλλά και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το 1922 δημιουργήθηκαν τα *Μονοτάξια Διδασκαλεία*. Το κράτος πριμοδότησε τους παιδαγωγούς για την αγωγή των νηπίων αλλά και τους δασκάλους στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα για να τους πείσει να διδάξουν στους πρόσφυγες. Έως τότε υπήρχε έντονη διστακτικότητα. Το σχολείο αποτέλεσε έναν τρόπο για την «εθνική ολοκλήρωση» αλλά ήταν ξεκάθαρο ότι πατρονάρονταν από το κράτος. Ο ρόλος της αστυνομίας καταλυτικός διότι όσοι εκπαιδευτικοί είχαν διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις από την ισχύουσα κρατική εξουσία τότε διώκονταν.⁶⁸

Οι γυναικείες δράσεις είχαν ξεκινήσει με την ίδρυση του *Λυκείου Ελληνίδων*, με τη σύσταση του *Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων*, με τη θεμελίωση του *Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας* και με τη δημιουργία του *Σοσιαλιστικού Ομίλου*. Τα εκπαιδευτικά ζητήματα ενσωματώθηκαν με τα φεμινιστικά αιτήματα από τις -υπέρμαχους για τα δικαιώματα των γυναικών- Αύρα Θεοδωροπούλου, Μαρία Σβώλου και Αθηνά Γαϊτάνου – Γιαννιού. Το 1929 με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση επί Βενιζέλου επιτεύχθηκαν οι ίσες ευκαιρίες στον εκπαιδευτικό χώρο και για τα δύο φύλα. Ειδικότερα, καθιερώθηκε η εξαετής φοίτηση στο δημοτικό για τις μαθήτριες και τους μαθητές, αναγνωρίστηκαν τα Γυμνάσια για τα κορίτσια και τα αγόρια, ενώ εκτός πόλεων λειτούργησαν τα μικτά σχολεία. Το σχολικό πρόγραμμα ήταν, πλέον, το ίδιο και για τα δύο φύλα. Όσες δεν επιθυμούσαν την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, μπορούσαν να φοιτήσουν στα Ανώτερα Παρθεναγωγεία. Την ίδια χρονιά συστήθηκε το *Διδασκαλείο*

⁶⁷Ζιώγου-Καραστεργίου «Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα: 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας», στο Μπουζάκης (επιμ.), Πανόραμα Ιστορία της Εκπαίδευσης ..., *ό.π.*, σσ.980-981.

⁶⁸Παντελής Κυπριανός, «Αντιλήψεις για τον ρόλο του κράτους στην εκπαίδευση», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Πάτρα 28-30 Σεπτεμβρίου 2000, σσ.113-114.

Οικοκυρικής Εκπαίδευσης. Η συγκεκριμένη χρονική περίοδος θεωρήθηκε επιτυχία για τις καθηγήτριες. Διορίστηκαν σε γυμνάσια όπου οι μαθητές ήταν αγόρια.⁶⁹

Η εισαγωγή στην Ανώτατη Εκπαίδευση, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αποτέλεσε προνόμιο συγκεκριμένων ομάδων από την κοινωνική πυραμίδα. Χαρακτηριστική περίπτωση η Φιλοσοφική Θεσσαλονίκης όπου το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών (65,75%) αποφοίτων ήταν από τα μεσαία, κοινωνικά στρώματα. Το 4,1% ήταν γυναίκες από την κατώτερη βαθμίδα της κοινωνικής πυραμίδας.⁷⁰

Η αναδιαμόρφωση διήρκησε από το 1929 έως το 1932 και παρέμεινε εντός των *αστικών ορίων της*. Το 1933, το Εκπαιδευτικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο -που συντόνιζε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση- έπαψε να λειτουργεί. Έκτοτε, τα βιβλία που παραδίδονταν στις σχολικές τάξεις καθώς και το σχολικό πρόγραμμα στη Μέση Εκπαίδευση μεταβλήθηκαν.⁷¹ Την περίοδο της διακυβέρνησης του Μεταξά προωθήθηκαν η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, ο θεσμός της οικογένειας και η έννοια του έθνους. Τα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης μετατράπηκαν για τα κορίτσια σε *αδιέξοδα σχολεία*. Οι γυναίκες, προερχόμενες από όλα τα κοινωνικά στρώματα, ασπάστηκαν τις αντιλήψεις αυτές, εντάχθηκαν στην Εθνική Οργάνωση της Νεολαίας,⁷² διότι θεωρούνταν απαραίτητη προϋπόθεση για να εργαστούν στον δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα. Το οικονομικό δέλεαρ ήταν μεγάλο. Όμως, ο απώτερος σκοπός του κράτους ήταν να ενστερνιστούν την ιδεολογία του μιλιταριστικού και εθνικιστικού πολιτικού συστήματος που επικρατούσε. Η κοινωνική μόρφωση της ελληνικής νεολαίας ήταν μία πλάνη,⁷³ αλλά δεν τους έπεισε όλους. Οι αλλαγές επί δικτατορίας Μεταξά είχαν στόχο να εξουδετερώσουν ό,τι είχε επιτευχθεί με την μεταρρύθμιση του 1929. Όσες προσπάθειες και εάν γίνονταν από τις γυναίκες για να αποκτήσουν μία θέση ισάξια με τους άντρες στην κοινωνία, έβρισκαν εμπόδια που τις υποβίβαζαν συνεχώς.

⁶⁹Ζιώγου- Καραστεργίου «Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα: 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορία της Εκπαίδευσης...*, ό.π., σσ.981-982.

⁷⁰Βασίλης Φούκας, «Η Φιλοσοφική σχολή του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από την ίδρυση της έως τη Μεταπολίτευση: Πρόσωπα και προγράμματα, συνέχειες και ασυνέχειες», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορία της Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.501.

⁷¹Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...* ό.π., σ.203.

⁷²Ευαγγελία Καλεράντε, «Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της δικτατορίας, 1936-1940», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορία της Εκπαίδευσης...*, ό.π., σσ.198-199.

⁷³Αντωνία Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, Θεσσαλονίκη 2013, Επίκεντρο ΑΕ, σ.135.

1.2.3 Η ιδιωτική εκπαίδευση: παρελκόμενο της δημόσιας εκπαίδευσης ή απότοκο της κρατικής δυσλειτουργίας;

Η έλλειψη ενδιαφέροντος από την κρατική εξουσία σχετικά με τα σχολεία του γυναικείου φύλου και η ανεπάρκεια της Μέσης Εκπαίδευσης οδήγησαν στην ιδιωτική εκπαίδευση.⁷⁴ Τα ιδιωτικά σχολεία θεωρούνταν για κάποιους ως παρελκόμενο της δημόσιας εκπαίδευσης ενώ για κάποιους άλλους ως απότοκο της κρατικής δυσλειτουργίας να ανταπεξέλθει στα ζητήματα που υπήρχαν σχετικά με την μόρφωση και την μετέπειτα επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών.⁷⁵ Το 1830, ο αιδεσιμότατος Χιλλ μαζί με τον αιδεσιμότατο Ρόβερσον ήρθαν από τη Ν.Υόρκη με σκοπό την ίδρυση σχολείων στον ελληνικό χώρο. Η Φανή Χιλλ, σύζυγος του Τζον Χιλλ έφτιαξε μία τάξη για κορίτσια στο κατώι του σπιτιού που αγόρασαν στην Παλαιά Αγορά της Αθήνας. Ο αριθμός των μαθητριών είχε αυξηθεί, μέσα σε δύο μήνες, από είκοσι σε εκατόν εξήντα εφτά. Μέχρι τότε, δεν δίνονταν καμία βαρύτητα στη γυναικεία μόρφωση. Το Παρθεναγωγείο Χιλλ απαρτιζόταν από τρία τμήματα, δηλαδή «το νηπιακό, το αλληλοδιδασκτικό και το ανώτερο σχολείο». Το τελευταίο τμήμα εκπαίδευε δασκάλες με σκοπό να διδάξουν όπου υπήρχε ανάγκη στην Ελλάδα. Οι δύο πρώτες δασκάλες –με καταγωγή από την Κρήτη- ήταν η Ελένη Κονταξάκη και η Ελένη Πιτταδάκη.⁷⁶ Η παιδαγωγός Πιτταδάκη είχε αναλάβει να ενισχύσει οικονομικά την πατρική οικογένειά της,⁷⁷ όπως έκαναν οι περισσότερες δασκάλες της εποχής της. Ήταν θέμα βιοπορισμού και συντήρησης των μελών της οικογένειας.

Το κράτος παρείχε, τον 19^ο αιώνα, τη βασική εκπαίδευση στο δημοτικό και για τα δύο φύλα. Εάν κάποια μαθήτρια ήθελε να προχωρήσει τις σπουδές της ήταν ατομική απόφαση και η οικονομική κάλυψη βάρυνε την οικογένειά της. Από την άλλη πλευρά, τα αγόρια είχαν τη δυνατότητα να συνεχίσουν στα κρατικά γυμνάσια και στα διδασκαλεία Μέσης Εκπαίδευσης όπου εκπαιδευόνταν ως δάσκαλοι. Όταν μία κοπέλα ήθελε να γίνει δασκάλα και να αποκτήσει πτυχίο ανώτερης μόρφωσης μπορούσε να φοιτήσει στο Αρσάκειο (1836) που θεωρούνταν και αυτό σχολείο ιδιωτικής εκπαίδευσης.⁷⁸ Ήταν και αυτός ένας

⁷⁴Μπακαλάκη, Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα...*, ό.π., σ.135.

⁷⁵Κυπριανός, «Αντιλήψεις για τον ρόλο του κράτους στην εκπαίδευση» στο Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.107.

⁷⁶Μόσχου- Σακορράφου, *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, ό.π., σσ.66-68.

⁷⁷Δαλακούρα, Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18^ο-20^ο αιώνας)...*, ό.π., σ.246.

⁷⁸Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1830-1936...*, ό.π., σ.57.

τρόπος χειραφέτησης. Εξάλλου, δεν πρέπει να λησμονείται ότι οι απόφοιτες της Σχολής Χιλ ήταν οι πρώτες δασκάλες στο Αρσάκειο.

Ένα ελληνικό σχολείο ιδιωτικών συμφερόντων που έδρευε στην Αθήνα ήταν η Σχολή Μακρή και αναφέρονταν στα μεσαία και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η ιδιωτική εκπαίδευση περιελάμβανε και άλλα σχολεία όπως ήταν το *American Junior College for Girls*, το οποίο μετονομάστηκε σε «Κολλέγιο Θηλέων» και δέχτηκε προσφυγοπούλες από τη Σμύρνη της Μ.Ασίας, από την Αρμενία και κορίτσια από όλη την Ελλάδα. Το *Anatolia College* μεταφέρθηκε, το 1925, από τον Πόντο στην Πυλαία της Θεσσαλονίκης όπου δέχτηκε, ύστερα από την καταστροφή της Σμύρνης, πρόσφυγες για να φοιτήσουν. Την ίδια χρονική περίοδο, ιδρύθηκε το Ελληνοαμερικανικό Σχολείο όπου παρέμεινε με την ονομασία *Κολλέγιο Αθηνών* μέχρι και σήμερα. Δύο χρόνια μετά, το *Πρότυπον Εκπαιδευτήριο Κωνσταντινίδη*- όπου είχε εργαστεί και ο Γληνός το 1921- ανέλαβε η Μίνα Αηδονοπούλου στην Αθήνα. Το συγκεκριμένο σχολείο είχε μετονομαστεί σε *Εκπαιδευτήρια Μίνας Ν.Αηδονοπούλου και Σία*. Σε αυτό είχε φοιτήσει η Άλκη Ζέη. Επρόκειτο για ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα όπου τα κορίτσια όταν τελείωναν το γυμνάσιο μπορούσαν να δώσουν εξετάσεις, ώστε να εισαχθούν στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Μία δασκάλα που δίδαξε σε αυτό το σχολείο ήταν η Ειρήνη Παϊδούση. Εκείνη ενέπνευσε με το διδασκαλικό της έργο τη Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη για να γράψει ένα βιβλίο- αφιέρωμα προς τιμή της.⁷⁹ Υπήρξαν και ιδιωτικά σχολεία που βάσει νομοθεσίας τέθηκαν υπό τον έλεγχο της δημόσιας, Μέσης Εκπαίδευσης όπως ήταν το Πρότυπο Βαρβάκειο Λύκειο,⁸⁰ το Πρότυπο Γυμνάσιο και Λύκειο Ιωνιδείου που αρχικά ήταν αρρένων και προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα επιτράπηκε η είσοδος των κοριτσιών.

Στις απαρχές του εικοστού αιώνα φαίνεται ότι τα κορίτσια εξακολουθούσαν να μην είναι ενταγμένα στη δημόσια εκπαίδευση. Η φοίτηση στα Ανώτερα Παρθεναγωγεία αφορούσε όσες προέρχονταν από ευκατάστατες οικογένειες.⁸¹ Η ιδιωτική εκπαίδευση, έως και τον Μεσοπόλεμο, επιδίωκε να συμπληρώσει τα κενά που υπήρχαν στη δημόσια εκπαίδευση. Τη θέση για τον δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης υποστήριξε η Αριστερά. Το 1926 κυκλοφόρησε ένα επιχειρηματολογικό κείμενο από τον Δημήτρη Γληνό που εκπροσωπούσε τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* και ασπάζονταν την αριστερή ιδεολογία. Η άποψη του ήταν η υποχρεωτική μόρφωση των δύο φύλων στο κοινό

⁷⁹ Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.189.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ.191.

⁸¹ Μπακαλάκη, Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα...*, ό.π., σ.147.

δημοτικό σχολείο μέχρι να ενηλικιωθούν. Τόνιζε ότι το κράτος όφειλε να συγκροτήσει τα «ειδικά επαγγελματικά ή συμπληρωματικά σχολεία». Ο γνώμονας για να επιλεχθεί το κατάλληλο σχολείο θα έπρεπε να είναι βάσει της έμφυτης ειδικής ικανότητας του παιδιού. Η κρατική εξουσία για άλλη μία φορά ήταν απύσχα. Οι βενιζελικοί και οι αντιβενιζελικοί αναγνώριζαν την ιδιωτική εκπαίδευση, αλλά δεν την στήριζαν επίσημα.⁸²

Το 1929 τέθηκαν κάποια θέματα στη Βουλή για να συζητηθούν, όπως τα νομοσχέδια σχετικά με την εκπαίδευση, οι διαξιφισμοί για το ψαλίδισμα στους εισαχθέντες στο Γυμνάσιο, κ.α. Οι αριστερής ιδεολογίας παιδαγωγοί και βουλευτές υποστήριζαν την επιτακτική ανάγκη για να αυξηθεί το χρονικό διάστημα της προσχολικής εκπαίδευσης, για να αυξηθούν τα χρόνια φοίτησης κατά την πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης στα οκτώ και να δοθεί βαρύτητα στη γυναικεία μόρφωση. Υποστήριζαν ότι η εκπαίδευση ήταν αναφαίρετο δικαίωμα όλων των πολιτών. Ο Βενιζέλος πρότεινε για όσους μαθητές δεν ήταν ιδιαίτερα ικανοί για τη διεκπεραίωση των σπουδών τους, να καλύπτουν οικονομικά μόνοι τους τη φοίτησή τους. Με έμμεσο τρόπο, προωθούσε την ιδιωτική εκπαίδευση. Επικουρικά, ο Γεώργιος Παπανδρέου διατύπωσε την άποψη του υπέρ των ιδιωτικών σχολείων. Αντιθέτως, ο παιδαγωγός και πολιτικός Παλαιολόγος υποστήριξε ότι η εκπαίδευση έπρεπε να αποκτήσει δημόσιο χαρακτήρα.⁸³

Το κράτος υποστήριξε εμμέσως την ιδιωτική εκπαίδευση, διότι δεν μπορούσαν όλοι να φοιτήσουν στα δημόσια σχολεία. Η επιδίωξη ήταν να ελαττωθεί ο αναλφαβητισμός και να δοθεί βαρύτητα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση λόγω του ότι η Ελλάδα έπρεπε να ανήκει στα «πολιτισμένα Κράτη». Οι Βενιζελικοί πρέσβευαν ότι το σχολείο έπρεπε να γίνει ο συνδετικός κρίκος με την καθημερινότητα, έπρεπε να επαναπροσδιοριστούν τα μαθήματα αλλά και ο τρόπος που διδάσκονταν στις τάξεις. Η προώθηση της δημοτικής ως εθνικής γλώσσας υποστηρίχτηκε από αρκετούς πολιτικούς. Οι παρατάξεις Βενιζελικοί και Αντιβενιζελικοί που ήταν τα αντίπαλα κόμματα την περίοδο του Μεσοπολέμου συμφώνησαν στο ότι ήταν απαραίτητο να υπάρξει «τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση». Έτσι, το 1933 δημιουργήθηκαν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες και το *αστικό σχολείο* διάρκειας τριών χρόνων. Το *αστικό ή μέσο σχολείο* θεμελιώθηκε για να καλύψει

⁸²Κυπριανός, «Αντίληψεις για τον ρόλο του κράτους στην εκπαίδευση» στο Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης ...*, ό.π., σσ.106-107.

⁸³Στο ίδιο, σσ.107-108.

τις ανάγκες της μεσαίας, αστικής τάξης. Οι Βενιζέλοι διατύπωσαν την άποψη τους ώστε να ελαττωθούν οι μαθητές στη δευτεροβάθμια και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.⁸⁴

Οι δάσκαλοι που εργάστηκαν στην ιδιωτική εκπαίδευση απαγορεύονταν να εργαστούν στη δημόσια εκπαίδευση αλλά μπορούσαν να ανήκουν στη ΔΟΕ και στην ΟΛΜΕ. Από την άλλη πλευρά, οι δάσκαλοι στον δημόσιο τομέα είχαν τη δυνατότητα να εργαστούν στην ιδιωτική εκπαίδευση και να διδάξουν κατ'οίκον με την αντίστοιχη αμοιβή. Το πρόβλημα μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας εκπαίδευσης πήρε μεγάλες διαστάσεις. Λόγω των νομοσχεδίων δημιουργήθηκε ένα κλίμα διχασμού ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς.⁸⁵

1.2.4 Ένα κοινωνικά αποδεκτό επάγγελμα: Δασκάλα

Όποια γυναίκα έμενε ανύπαντρη θεωρούνταν ότι πήγαινε ενάντια στους κανόνες της πατριαρχικής κοινωνίας και δέχονταν τη δυσμενή κριτική όλων. Όμως, οι δασκάλες δεν εντάσσονταν σε αυτή την κατηγορία. Είχαν το δικαίωμα να μη δημιουργήσουν οικογένεια ώστε να αφιερωθούν στο μαθητικό κοινό τους. Ελάχιστες εξαιρέσεις ήταν των έγγαμων δασκάλων που προέρχονταν από ευκατάστατες και μορφωμένες οικογένειες, όπως η παιδαγωγός Αικατερίνη Λασκαρίδου με σημαντικό φιλανθρωπικό έργο και η *διδασκάλισσα του Έθνους*, ιδρύτρια πολλών Παρθεναγωγείων, η Σαπφώ Λεοντιάς. Το 1911 ήταν καταλυτικό για τις δασκάλες. Όσες νυμφεύονταν από τη προαναφερόμενη χρονική στιγμή και έπειτα, απολύονταν από την εργασία τους. Επίσης, όσες έχαναν τον σύζυγό τους απαγορεύονταν να τοποθετηθούν στην ίδια θέση. Την περίοδο του Μεσοπολέμου επανήλθε το θέμα της απομάκρυνσης των δασκάλων που είχαν συνάψει γάμο.⁸⁶

Κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα, η αστική τάξη στράφηκε προς την ανώτερη εκπαίδευση της οικονομικά ευκατάστατης αστής. Τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία, οι δασκάλες από το εξωτερικό, τα σχολεία *ξένων καλογραιών* παρέδιδαν μαθήματα φιλολογικών-όπως ελληνικά, Ιστορία, γραμματολογία, κ.α.-, μαθήματα καλλιτεχνικού περιεχόμενου – όπως χειροτεχνήματα, κ.α.-, μαθήματα μουσικής παιδείας- όπως ωδική- και ξένες γλώσσες δίνοντας βαρύτητα στα γαλλικά. Η «διακοσμητική μόρφωση» έπαυσε όταν προσανατολίστηκε η μαθήτρια για να ακολουθήσει το επάγγελμα της δασκάλας. Ένα επάγγελμα που ήταν κοινωνικά αποδεκτό και πρόπον για το γυναικείο φύλο. Εξάλλου,

⁸⁴Στο ίδιο, σσ.109-112.

⁸⁵Στο ίδιο, σσ.117-118.

⁸⁶Δαλακούρα, Ζιώγου- Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*..., ό.π., σσ.243-244.

υπήρχαν προοπτικές διότι με το πτυχίο τους μπορούσαν να εργαστούν στη δημόσια και στην ιδιωτική εκπαίδευση. Για όσες είχαν όνειρα για επαγγελματική ανέλιξη, μπορούσαν να ανέβουν στην εργασιακή βαθμίδα αναλαμβάνοντας τα ηνία ως διευθύντριες στα Παρθεναγωγεία. Το «εκπαιδευτικό ιδανικό» της δασκάλας οδήγησε στην ανεξαρτητοποίηση τους τόσο οικονομικά όσο και επαγγελματικά. Με την πάροδο του χρόνου υπήρχε η δυνατότητα επιλογής και άλλων ειδικοτήτων, όπως της παιδαγωγού που φροντίζει για την αγωγή των νηπίων, της δασκάλας κεντημάτων και της δασκάλας φυσικής αγωγής. Από το 1890 και έπειτα διεκδικήθηκε η εισαγωγή τους στο Πανεπιστήμιο.⁸⁷

Μία εμβληματική μορφή, η Ρεθυμνιώτισσα Καλλιρρόη Σιγανού- Παρρέν πήρε το πτυχίο της ως δασκάλα από το Αρσάκειο.⁸⁸ Ήταν υπέρμαχος του γυναικείου κινήματος που αγωνίστηκε για την εκπαίδευση των γυναικών, για τη χειραφέτησή τους και για τη δυνατότητα να εργαστούν. Διεκδίκησε δικαιώματα που ήταν πρωτόγνωρα για εκείνη την περίοδο. Το 1911 ιδρύθηκε το *Λύκειο Ελληνίδων*. Τα μαθήματα που διδάσκονταν στα κορίτσια έπρεπε να διαφυλάξουν τα ήθη και τα έθιμα, να συνδεθούν με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και με το Βυζάντιο.⁸⁹ Υπήρξε μέλος «στον Πατριωτικό Σύνδεσμο και στην Ένωση Γυναικών για την Ειρήνη και την Ελευθερία». Ακολούθησε τις ιδέες τους και το 1921 επιδίωξε την προετοιμασία ενός συνεδρίου για τις γυναίκες μέσω του Λυκείου Ελληνίδων. Η ιδέα της δέχτηκε σφοδρές κατηγορίες από το «Εθνικό Συμβούλιο, από τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και από τον Σοσιαλιστικό Όμιλο» για λανθασμένο χειρισμό. Δεν πτοήθηκε. Το έργο της συνεχίστηκε με συνδιαλλακτικές προτάσεις. Ήταν πρόεδρος του Λυκείου Ελληνίδων, δημοσιογράφος, φεμινίστρια που επιδίωξε τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης και την αποδοχή των κοριτσιών στους πανεπιστημιακούς χώρους. Η διάδοχος της ήταν η αντιπρόεδρος του Λυκείου, Άννα Τριανταφυλλίδου⁹⁰ που αποφοίτησε από το Αρσάκειο Αθηνών, δίδαξε στο Διδασκαλείο της παιδαγωγού και φεμινίστριας, Αικατερίνης Λασκαρίδου, δίδαξε στο Παρθεναγωγείο Χίλλ, δραστηριοποιήθηκε υπέρ της γυναίκας. Ήταν η παιδαγωγός που έσωσε το Λύκειο

⁸⁷Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, «Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα: 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορία της Εκπαίδευσης...*, ό.π., σσ.976-978.

⁸⁸Αγγέλικα Ψαρρά, «Βιογραφικό Καλλιρρόης Παρρέν» στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σ.26.

⁸⁹Νίκος Ανδριώτης, Ελένη Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων» στο Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων...*, ό.π., σσ.20-21.

⁹⁰Ψαρρά, «Βιογραφικό Καλλιρρόης Παρρέν» στο Ε.Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων...*, ό.π., σ.28.

Ελληνίδων από τους Γερμανούς κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μία άξια συνεχιστής της Καλλιρρόης Παρρέν- Σιγανού.

Ο επαγγελματικός προσανατολισμός για την απόκτηση πτυχίου διδασκαλίας ήταν μονόδρομος μέχρι το 1890. Τα κορίτσια που δεν ήταν οικονομικά εύρωστα μπορούσαν να ακολουθήσουν αυτή την κατεύθυνση και να διδάξουν για βιοποριστικούς λόγους. Όταν τελείωνε ο 19^{ος} αιώνας υπήρχαν πολλές δασκάλες αλλά λίγες θέσεις εργασίας.⁹¹ Στις απαρχές του εικοστού αιώνα η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτέλεσε προνόμιο όσων κοριτσιών ανήκαν είτε στην μεσαία είτε στην ανώτερη αστική τάξη. Ο απώτερος σκοπός των περισσοτέρων ήταν ήταν η μόρφωση που θα αποτελούσε πλεονέκτημα για τη διεκδίκηση ενός συζύγου με κύρος και οικονομική επιφάνεια.⁹²

Οι δασκάλες ξέφυγαν από τον «έμφυλο εγκλεισμό» αλλά δέχτηκαν σφοδρή κριτική γιατί ανέτρεψαν όσα είχαν οριστεί από το κοινωνικό σύστημα. Οι γνώσεις που αποκόμισαν από την εκπαιδευτική κατάρτιση τους χρησιμοποιήθηκαν στην αρθρογραφία, στην ειδησεογραφία μέσω του Τύπου αλλά σχολιάστηκαν αρνητικά. Ο λόγος ήταν η γλώσσα που χρησιμοποίησαν διότι διέφερε από εκείνη που είχαν συνηθίσει να διαβάζουν. Ο λογοτέχνης Εμμανουήλ Ροΐδης άσκησε δριμεία κριτική στις γυναίκες που ασχολούνταν με τη λογοτεχνία και τις χαρακτήριζε «γράφουσες». Απέκλειε τους όρους συγγραφέας, πεζογράφος, ποιήτρια, λόγια. Τις προσφωνούσε «φιλολογικά τέρατα» διότι δεν τις θεωρούσε ικανές να ασχοληθούν με τον δημοσιογραφικό τομέα και με την επιστημονική συγγραφή. Ειδικότερα, είχε αναφέρει υποτιμητικά ότι «οι κότες βγαίνουν πετεινοί». Επίσης, παρατηρήθηκε ότι η κοινή γνώμη χαρακτήριζε μία δασκάλα ως γεροντοκόρη διότι ίσως δεν προέκυψε κάποιος γάμος ή τη σχολίαζε αρνητικά ότι δεν είχε κανένα σημάδι θηλυκότητας στην εξωτερική της εμφάνιση.⁹³

Το χρονικό διάστημα 1913 έως το 1929 υπήρξε κρατική παρέμβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα λόγω του *αστικού εκσυγχρονισμού*. Τα διδασκαλεία ήταν «μονοτάξια, τριτάξια, πεντατάξια, εξατάξια και είχαν προσαρτημένες τάξεις». Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί μπορούσαν να αποκτήσουν την αντίστοιχη μόρφωση με αυτή των αντρών συναδέλφων τους. Η κρατική εξουσία τα έλεγε είτε ήταν κρατικά είτε ιδιωτικά. Οι θεμελιώδεις προϋποθέσεις για την εκπαίδευση των δασκάλων ήταν ο *εκπαιδευτικός δημοτικισμός* και

⁹¹Ζιώγου – Καραστεργίου, «Γυναίκες και Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα:19^{ος} και 20^{ος} αιώνας», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.599.

⁹²Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, ό.π., σ.144.

⁹³Δαλακούρα, Ζιώγου- Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση ...*,ό.π., σ.252.

το σχολείο εργασίας.⁹⁴ Οι δημοτικιστές, τα στελέχη του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* Γληνός, Δελμούζος, Ιμβριώτη, κ.α. ήταν υπέρμαχοι της δημοτικής γλώσσας. Συνεργάστηκαν με το κίνημα των φεμινιστριών και τον *Σύνδεσμο υπέρ των δικαιωμάτων της Γυναίκας* για αναδιαμορφωθεί το εκπαιδευτικό σύστημα και οι γυναίκες να αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα.⁹⁵

Το 1933 θεωρήθηκε ορόσημο για την εκπαιδευτική κατάρτιση των δασκόντων. Ο Ν.5802/1933 θεμελίωσε τις *Παιδαγωγικές Ακαδημίες* για την εκπαίδευση των δασκάλων και απάλειψε τα *Ενιαία Διδασκαλεία*. Οι κανόνες για την εισαγωγή ήταν οι ίδιοι. Απαραίτητα κριτήρια ήταν κατάκτηση μίας θέσης στις εισιτήριες εξετάσεις, η παρουσίαση ιατρικής βεβαίωσης για τη σωματική και ψυχική ακεραιότητα των συμμετεχόντων, το όριο ηλικίας ορίστηκε στα είκοσι ένα έτη.⁹⁶ Το 1937 σύμφωνα με τον «Αναγκαστικό Νόμο» 953 υπήρξαν προσθήκες για τα κριτήρια εισαγωγής. Το χρηματικό ποσό που έπρεπε να καταβληθεί για τη συμμετοχή στις εξετάσεις ήταν πενήντα δραχμές. Οι εισαχθέντες έπρεπε να είναι σαράντα, δηλαδή είκοσι πέντε αγόρια και δεκαπέντε κορίτσια. Το κατώτατο όριο ύψους για τα κορίτσια ήταν το ενάμισι μέτρο και οχτώ πόντοι παραπάνω για τα αγόρια. Οι κρατικές υπηρεσίες που φρόντιζαν για τη δημόσια τάξη έπρεπε να δώσουν ένα πιστοποιητικό στους υποψηφίους ότι δεν ήταν κομμουνιστές. Το όριο ηλικίας για να εισαχθούν στις *Παιδαγωγικές Ακαδημίες* ορίστηκε στα είκοσι τρία έτη. Το οποιοδήποτε παράπτωμα οδηγούσε σε διάφορες ποινές. Ανάλογα το μέγεθος του παραπτώματος ορίζονταν εάν η διαγραφή θα ήταν προσωρινή ή μόνιμη.⁹⁷ Παρόμοια μέτρα τηρήθηκαν και για τους άντρες. Ωστόσο, εάν κάποια κοπέλα ξεπέρναγε το όριο ηλικίας, έχανε τη δυνατότητα να φοιτήσει στην Ανώτερη Εκπαίδευση, να αποκτήσει περισσότερες γνώσεις και κατά συνέπεια να αποδεσμευτεί από τον κρατικό αυταρχισμό. Οι αποφάσεις έπρεπε να είναι άμεσες, διότι δεν θα είχε επαγγελματική εξέλιξη και πιθανόν, να κατέληγε σε ένα γάμο που έπρεπε να συμβιβαστεί για να επιβιώσει.

Η άποψη ότι οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί που δίδασκαν στη Μέση Εκπαίδευση δεν έχρηζαν *παιδαγωγικής κατάρτισης* ήταν εσφαλμένη διότι η Ανώτατη Εκπαίδευση προσέφερε επιστημονικές γνώσεις που θα οδηγούσαν στην επαγγελματική συγκρότηση.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ.239.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ.123.

⁹⁶ Αθανάσιος Καραφύλλης, «Η μόρφωση των δασκάλων και των διδασκαλισσών (1933-1990)», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης...*, ό.π., σσ.837-839.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ.841.

Ο σκόπελος για την παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών έφτασε μέχρι τον 21^ο αιώνα.⁹⁸

1.3 Φεμινισμός και Πολιτική

1.3.1 Η διεκδίκηση για την ισότητα ευκαιριών

Τα αιτήματα για ισοτιμία, για ενεργούς πολίτες σε ένα δημοκρατικό περιβάλλον τέθηκαν την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης. Οι αστικές κοινωνίες⁹⁹ επιζητούσαν «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα», αλλά οι γυναίκες, οι δούλοι και τα παιδιά δεν περιλαμβάνονταν σε αυτά. Η Αμερική ήταν η χώρα όπου το φεμινιστικό κίνημα δραστηριοποιήθηκε και στη συνέχεια εξαπλώθηκε σε όλο τον κόσμο με αιτήματα ανάλογα το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Στην Ελλάδα διεκδικήθηκε η εκπαίδευση των γυναικών διότι θεωρήθηκε το κλειδί για τη βελτίωση της ζωής της αλλά και της ίδιας της κοινωνίας.¹⁰⁰ Η εκβιομηχάνιση και η γεωργική ακμή άνοιξαν θέσεις εργασίας στον γυναικείο πληθυσμό. Η αρωγή τους στην οικονομική εξέλιξη της κοινωνίας ήταν μεγάλη διότι δραστηριοποιήθηκαν ενάντια στο κατεστημένο.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα για τους οπαδούς του φεμινισμού αποτέλεσε την αφετηρία για την κινητοποίηση τους. Οι φεμινίστριες διαπίστωσαν ότι δύο παράγοντες θα τις ωφελούσαν στον εργασιακό χώρο και θα τις εξύψωναν στην κοινωνία, η παιδεία και η επιστημονική κατάρτιση. Όμως, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η συσπείρωση των γυναικών ενάντια στη ραθυμία των προγενέστερων γενεών, σε μία περίοδο πολιτικοοικονομικών δυσκολιών και στο απευκταίο ενδεχόμενο του πολέμου.¹⁰¹

Η βασική επιδίωξη ήταν η εργασία με αποδοχές ώστε το γυναικείο φύλο να αναζητήσει την ανώτερη μόρφωση και μία καλύτερη θέση στην κοινωνία. Ένα σημαντικό πρόβλημα αποτελούσαν οι αναλφάβητες γυναίκες που είχαν συνηθίσει να ζουν φυλακισμένες στον μικρόκοσμο τους, αποδεχόμενες ότι ήταν υποδεέστερα μέλη του κοινωνικού συνόλου. Οι δράσεις των φεμινιστριών επικεντρώθηκαν στην επίτευξη της

⁹⁸Χρήστος Αντωνίου, «Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1899-1997)», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.869.

⁹⁹Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, ό.π, σ.143

¹⁰⁰Ζιώγου- Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ.313.

¹⁰¹Χαρίση, ό.π., σ.144.

ισότητας και στις δικαιωματικές απαιτήσεις να εκλέγουν αντιπροσώπους σε δημόσια αξιώματα, όπως και οι άντρες.¹⁰²

Το 1920 συστήθηκε ο *Σύνδεσμος των Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας*. Το 1936 το *Καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου* του Μεταξά απαγόρευσε τον Σύνδεσμο. Οι θεμελιωτές του ήταν η Αύρα Θεοδοροπούλου, η Ελένη Νεγρεπόντη, η Ουρανία Βουγιούκα, η Μερόπη Εϋνάλη, η Ρόζα Ιωάννου- Ιμβριώτη, η Νέλη Κανελλίδου, η Σάσα Μόσχου – Σακορράφου, η Ελένη Πολιτάκη. Συνοδοιπόρος της ιδέας ήταν η *Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο*. Όσες και όσοι υποστήριζαν το κίνημα του φεμινισμού αγωνίστηκαν για την πρόοδο, δημοσίευσαν -στη δημοτική γλώσσα- τις νεωτεριστικές ιδέες τους στον *Αγώνα της Γυναίκας* και στη *Φεμινιστική Βιβλιοθήκη* ώστε να επηρεάσουν την κοινή γνώμη. Ο πολλαπλός σκοπός τους προσανατολιζόταν στη διεκδίκηση δικαιωμάτων στον πολιτικό, στον εργασιακό, στον εκπαιδευτικό χώρο, στην φροντίδα της έγγαμης και άγαμης μάνας, στο αίτημα για την κάλυψη της γυναίκας από το Οικογενειακό Δίκαιο, στην οικονομική και επαγγελματική εξασφάλιση όσων ξεριζώθηκαν από τον τόπο τους και βρέθηκαν στην Ελλάδα.¹⁰³

Το 1921 συστήθηκε η *Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή* από τον Σύνδεσμο. Ο στόχος ήταν η εξασφάλιση των καλών συνθηκών διαβίωσης για τις γυναίκες αλλά και η επιδίωξη για να μορφωθούν. Το 1922 λειτούργησε το ίδρυμα περίθαλψης και ανατροφής ορφανών παιδιών *Εθνική Στέγη*.¹⁰⁴ Το 1923 ιδρύθηκε η *Μικρή Αντάντ Γυναικών*, όπου αποτέλεσε την αφορμή για να έρθουν σε ρήξη «ο Σύνδεσμος με το Εθνικό Συμβούλιο».¹⁰⁵ Το 1925 αποτέλεσε μία χρονιά με ιδιαίτερο έργο εις όφελος του γυναικείου φύλου. Ειδικότερα, συγκροτήθηκε ο *Σύλλογος Προστασίας κρατουμένων γυναικών και ανηλίκων, ο Σύλλογος εναντίον της σωματεμπορίας* διότι ορισμένοι άντρες σε συνδυασμό με την εθελουφλία του κράτους εκμεταλλεύτηκαν την οικονομική ανάγκη κάποιων γυναικών. Το ίδιο έτος δημιουργήθηκε η *Εσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων*. Μετά από τέσσερα χρόνια συστήθηκε άλλη μία σχολή που οι κοπέλες ασχολούνταν με την κατασκευή αντικειμένων για να παίζουν τα παιδιά και με την τέχνη της διακοσμητικής.¹⁰⁶

Ο φεμινισμός σε συνδυασμό με τη μόρφωση θα οδηγούσε στη χειραφέτηση της γυναίκας, στο οριστικό τέλος της κατάχρησης εξουσίας εις βάρος των ανίσχυρων

¹⁰²Στο ίδιο, σ.146.

¹⁰³Στο ίδιο, σ.147.

¹⁰⁴Στο ίδιο, σ.148.

¹⁰⁵Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.40.

¹⁰⁶Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, ό.π., σ.148.

γυναικών σύμφωνα με την πατριαρχική κοινωνία, στην απαγκίστρωση από την πορνεία που κατά το μεγαλύτερο ποσοστό γίνονταν εξ ανάγκης για την επιβίωση. Οι φιλελεύθερες φεμινίστριες απέβλεπαν σε έναν κόσμο όπου και τα δύο φύλα θα είχαν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις στον οικογενειακό και επαγγελματικό χώρο. Στην εργασία επιδίωξαν ισομισθία και επαγγελματική ανέλιξη. Εξάλλου, οι πεποιθήσεις τους ήθελαν τη γυναίκα να βρίσκεται ισάξια δίπλα στον άντρα,¹⁰⁷ όχι ως ανώτερη από εκείνον αλλά να στέκεται δίπλα του, όπως της άρμοζε.

1.3.2 Ο φεμινιστικός Τύπος

Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου απαρτιζόταν από άτομα που δραστηριοποιούνταν σε οργανώσεις με κοινές ιδέες και δράσεις εντός και εκτός των εθνικών ορίων. Η διεθνής επιρροή ήταν εμφανής, αλλά οι προτάσεις τους γίνονταν βάσει του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου της χώρας τους. Το ευρύ κοινό ήταν διστακτικό για τις πρωτοφανείς αντιλήψεις περί διεκδίκησης των γυναικείων δικαιωμάτων. Παρά ταύτα, οι γυναίκες που πρωτοστάτησαν για την πολιτική και κοινωνική εξίσωση των δύο φύλων έκαναν αισθητή την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο.¹⁰⁸

Η ίδρυση δύο «αστικών, φεμινιστικών σωματείων» προσέλκυσε σταδιακά γυναίκες και άντρες. Το 1919 συστήθηκε το προσηλωμένο σε συντηρητικές αντιλήψεις, *Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*.¹⁰⁹ Το 1920 συστήθηκε ο φιλοπρόοδος *Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας*, ο μετέπειτα (1927) *Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας* που τα γυναικεία μέλη του είχαν κινητοποιηθεί με το «δημοτικιστικό κίνημα». Ο δεύτερος Σύνδεσμος ανήκε στη *Διεθνή Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο*. Τα βασικά στελέχη του ήταν «η Αύρα Θεοδωροπούλου, η Μαρία Σβώλου- Δεσύπρη, η Ελένη Ουράνη που παρουσιάζονταν με το ψευδώνυμο Άλκης Θρύλος, η Μαρία Νεγρεπόντη και τέλος, η Άννα Παπαδημητρίου». Η σύνταξη των άρθρων στον φεμινιστικό Τύπο της εποχής, η ανέγερση σχολών, οι γραπτές προτάσεις προς το κράτος για τα δικαιώματα των γυναικών συνετέλεσαν στην ανάδειξη του φεμινισμού.¹¹⁰ Αν και ο τρόπος διεκδίκησης των

¹⁰⁷Αρσινόη Τούρτουλη (Λήδα), «Ο φεμινισμός και ο σκοπός του», *Ελληνίς* Ε/5 (1925), όπως παρατίθεται στο Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, ό.π., σ.347.

¹⁰⁸Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π.,σ.346.

¹⁰⁹Μόσχου- Σακορράφου, *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, ό.π., σ.185.

¹¹⁰Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π.,σ.347.

γυναικείων δικαιωμάτων ήταν διαφορετικός υπήρχε μία κοινή συνιστώσα στις δύο οργανώσεις, δηλαδή η γυναίκα. Ορισμένες από τις φεμινίστριες δραστηριοποιήθηκαν και στα δύο σωματεία, όπως η Αγνή Ρουσοπούλου.¹¹¹

Ο *Αγώνας της Γυναίκας* αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα περιοδικά για τη διατύπωση των αιτημάτων του γυναικείου φύλου. Το χρονικό διάστημα που εκδίδονταν, χρονολογείται από το 1923 μέχρι την κατάργησή του από την κυβέρνηση Μεταξά, το 1936. Ένα σημαδιακό έτος διότι διαλύθηκε και ο *Σύνδεσμος*.¹¹² Οι υποστηρικτές του σοσιαλισμού και του ριζοσπαστισμού που βρίσκονταν εντός του *Συνδέσμου*, συγκρούστηκαν. Το ίδιο συνέβη και με τις κομμουνίστριες που θεωρούσαν ότι ο αγώνας των φεμινιστριών ήταν ένα λάθος. Πρέσβευαν ότι η επικράτηση ενός κομμουνιστικού συστήματος διακυβέρνησης ίσως να αποτελούσε τον σωστό τρόπο για τη διευθέτηση των γυναικείων θεμάτων.¹¹³

Ένα άλλο περιοδικό, το *Ελληνίς*, που εκδίδονταν κάθε μήνα, διατύπωσε τη μεταβαλλόμενη τάση του φεμινιστικού κινήματος στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1921 έως το 1940. Αρχικά, σε αυτό το περιοδικό εκφράστηκαν οι απόψεις όλων των Ελληνίδων. Στη συνέχεια, άλλαξε κατεύθυνση και υποστήριξε τις συντηρητικές απόψεις του φεμινιστικού κινήματος. Η Αθηνά Γαϊτάνου- Γιαννιού, υπέρμαχος του σοσιαλισμού παρέμεινε μέχρι το 1932 ως διευθύντρια του περιοδικού.¹¹⁴ Αξιοσημείωτο ήταν ότι το περιοδικό είχε δύο συντακτικές ομάδες που απευθύνονταν σε δύο διαφορετικά αναγνωστικά κοινά, το γυναικείο και το αντρικό.¹¹⁵ Η Γαϊτάνου – Γιαννιού επηρεασμένη από τον σύζυγο της Νικόλαο Γιαννιό, που ήταν ιδρυτής του *Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος*, προχώρησε στην ίδρυση του *Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών*. Το συγκεκριμένο σωματείο εντάσσονταν στο σοσιαλιστικό κόμμα ενώ συνεργάζονταν και με το περιοδικό φύλλο *Ελληνίς*. Ο *Σοσιαλιστικός Όμιλος* είχε τον δικό του περιοδικό τύπο, τη *Σοσιαλιστική Ζωή*, όπου αρθρογραφούσε η Γαϊτάνου – Γιαννιού. Η ίδια ήταν παράλληλα ενεργό στέλεχος και στο συντηρητικό *Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*.¹¹⁶ Η προοδευτική φεμινίστρια πρέσβευε ότι η μόρφωση του γυναικείου φύλου ήταν ο τρόπος για την

¹¹¹ Μόσχου- Σακορράφου, ό.π., σ.185

¹¹² Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ.347.

¹¹³ Μόσχου- Σακορράφου, *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, ό.π., σσ.186-187.

¹¹⁴ Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ.347.

¹¹⁵ Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.49.

¹¹⁶ Μόσχου- Σακορράφου, ό.π., σσ.185-186.

εμβάθυνση της έννοιας «πολιτικά δικαιώματα». Μόνο, όταν οι γυναίκες θα είχαν την κατάλληλη μόρφωση, θα μπορούσαν να ασκήσουν ορθά τα δικαιώματά τους.¹¹⁷

Η Θεοδοροπούλου έγραψε, το 1928, στον *Αγώνα της Γυναίκας* ότι όλα τα σωματεία των εργατών, οι υποστηρικτές του σοσιαλισμού, του κομμουνισμού μαζί με τη *Γενική Συννομοσπονδία Εργατών Ελλάδας* τοποθετούνταν προς μία ευνοϊκή αντιμετώπιση των εργαζομένων. Σε περίπτωση που μία εργαζόμενη είχε δεκαπέντε χρόνια προϋπηρεσίας και παντρεύονταν, το φυσικό επακόλουθο ήταν η εθελούσια παραίτηση της. Η πρόταση ήταν η απόδοση της αποζημίωσης για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει στον εργασιακό της χώρο. Οι δημοδιδασκάλισσες από τα Χανιά της Κρήτης είχαν γνωστοποιήσει εγγράφως το σημαντικό θέμα της εθελουσίας προς τον Πρόεδρο του ελληνικού Κοινοβουλίου, προς τους Υπουργούς της Παιδείας και τους Υπουργούς των Οικονομικών. Ο *Σύνδεσμος* εξέφρασε τη δυσαρέσκεια του για αυτή την ενέργεια.¹¹⁸ Το 1935, η κυβέρνηση Κονδύλη ψαλίδισε την τοποθέτηση του γυναικείου φύλου στον δημόσιο τομέα και πρότεινε την παροχή σύνταξης νωρίτερα για όσες, ήδη, εργάζονταν.¹¹⁹

1.3.3 Η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες ως έμφυλη ανισότητα και η ανατροπή

Ο 19^{ος} αιώνας έως και το μισό του 20^{ου} αιώνα δεν περιελάμβανε τις γυναίκες στους «πολιτειακούς θεσμούς» του ελληνικού κράτους. Η «φύση» του γυναικείου φύλου αποτέλεσε εμπόδιο για να ασχοληθούν με την πολιτική. Τα κοινωνικά καθήκοντα τους διέφεραν από τα καθήκοντα των αντρών. Δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, το δικαίωμα της ψήφου, δεν μπορούσαν να έχουν δημόσιο λόγο. Ήταν αποκλεισμένες από τις θεμελιώδεις αρχές ενός δημοκρατικού κράτους, τη δικαστική, την εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία. Επρόκειτο για παρεμπόδιση της άσκησης της «ιδιότητας του πολίτη» σε μία δημοκρατική κοινωνία όπου δεν ανήκαν οι γυναίκες ως πολίτες. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις, αρχικά, τις απέκλειαν και στη συνέχεια, τις περιόριζαν από τα αστικά και κοινωνικά δικαιώματα τους.¹²⁰

¹¹⁷Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*,ό.π., σ.353.

¹¹⁸Μόσχου- Σακορράφου, *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, ό.π., σ.189.

¹¹⁹Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*,ό.π., σ.357.

¹²⁰Δήμητρα Σαμίου, «Οψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα: γυναίκες, κράτος και πολιτικά δικαιώματα τον 19^ο και 20^ο αιώνα», στο Γκότση, κ.α (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, ό.π., σσ.139-142.

Ο δημόσιος χώρος ήταν πεδίο δράσης των αντρών. Η γυναίκα περιοριζόταν στην ιδιωτική σφαίρα ως μητέρα και ήταν στις υπηρεσίες του έθνους για να μεγαλώσει σωστά τους άρρενες πολίτες. Το φιλελεύθερο, ελληνικό κράτος μετετρέπη, κατά την έναρξη του 20^{ου} αιώνα, σε κράτος «πρόνοιας» με κύριο σκοπό την ασφάλεια των υπηκόων της, συμπεριλαμβανομένου και τις γυναίκες, στην αγορά και στην οικογένεια. Δέκα χρόνια περίπου πριν από τον Μεσοπόλεμο, ξεκίνησε η νομοθετική κάλυψη του γυναικείου φύλου ώστε να μην εργάζονται τις Κυριακές, σε μεταλλωρυχεία, σε βραδινές βάρδιες ώστε να αποφθεχθούν προβλήματα γονιμότητας και γενικότερα υγείας. Το 1910-1912 θεσπίστηκε η *άδεια μητρότητας και θηλασμού*. Ωστόσο, οι άντρες που εργάζονταν είχαν κοινωνική ασφάλιση διότι ήταν ανεξάρτητοι οικονομικά μέσα στην κοινωνία ενώ οι γυναίκες έμμισθες ή άμισθες δεν ήταν αυτόνομες και θεωρούνταν κατώτερα, κοινωνικά υποκείμενα.¹²¹

Η κοινή γνώμη θεωρούσε τον άντρα ως στυλοβάτη της οικογένειας και εκείνος ως ενεργό μέλος της κοινωνίας μπορούσε να έχει καθολικά πολιτικά δικαιώματα.¹²² Η νομοθεσία όριζε το δικαίωμα του *εκλέγειν και εκλέγεσθαι* σε όλους τους άντρες τόσο στις δημοτικές όσο και στις βουλευτικές εκλογές, ανεξάρτητα εάν ήταν εγγράμματοι ή αγράμματοι. Το διάταγμα του 1930 όριζε το δικαίωμα του *εκλέγειν* για τις δημοτικές εκλογές σε ελάχιστες, μορφωμένες γυναίκες, άνω των τριάντα. Το ελληνικό κοινοβούλιο που απαρτιζόταν από άντρες είχε υποβαθμίσει την έννοια της ισονομίας.¹²³ Η πατριαρχική κοινωνία τις απέρριψε, για άλλη μία φορά, επίσημα μέσω των υπαλλήλων του κράτους, των φορέων του κλήρου της εκκλησίας και ανεπίσημα μέσω του οικογενειακού τους περίγυρου.¹²⁴ Ο φόβος για κατάρρευση της ομαλής λειτουργίας της οικογένειας, της κοινωνικής πυραμίδας και του ίδιου το κράτους αποτέλεσαν τροχοπέδη για την απονομή ισοπολιτείας.¹²⁵

Στις 27 Μαΐου του 1922 όταν ο Δημήτριος Γούναρης ήταν πρωθυπουργός έγιναν ενέργειες για να αποδοθούν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες. Η αντίστοιχη προσπάθεια έγινε και την 1^η Ιουνίου της ίδιας χρονιάς. Και στις δύο περιπτώσεις, δεν υπήρχε

¹²¹Στο ίδιο, σσ.146-147.

¹²²Αβδελά,Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ.62.

¹²³Σαμίου, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα: γυναίκες, κράτος και πολιτικά δικαιώματα τον 19^ο και 20^ο αιώνα», στο Γκότση, κ.α (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, ό.π., σσ. 149-150.

¹²⁴Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...ό.π.*, σ.352.

¹²⁵Σαμίου, ό.π., σ.156.

πληρότητα των βουλευτών για να πάρουν επισήμως απόφαση. Το θέμα ξανασυζητήθηκε μετά από δύο χρόνια, το 1924, όταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως πρωθυπουργός εισηγήθηκε την ψήφιση του νομοσχεδίου για να δοθεί το δικαίωμα του εκλέγειν στις δημοτικές εκλογές στις γυναίκες που ηλικιακά ξεπερνούσαν τα εικοσιπέντε χρόνια και γνώριζαν γραφή και ανάγνωση. Η πρόταση ματαιώθηκε διότι προκλήθηκαν αντιδράσεις από τους βουλευτές.¹²⁶ Στη συνέχεια, επήλθε η δικτατορία του Μεταξά, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η πείνα και η εξαθλίωση.¹²⁷ Τότε, το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου αποδέχτηκε την ήττα του σχετικά με την άρνηση του δικαιώματος της γυναικείας ψήφου. Οι λόγοι ήταν η ασυμφωνία των μελών σχετικά με τα αιτήματά τους και σχετικά με τον τρόπο διεκδίκησης τους. Εφόσον η δικτατορία δεν σεβάστηκε τα ανθρώπινα δικαιώματα ήταν αναμενόμενο να παραγκωνιστεί το αίτημα για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών.¹²⁸ Το 1952 βάσει του συνταγματικού νόμου 2159 παραχωρήθηκε, με *οριακή ψηφοφορία*, το δικαίωμα της ψήφου των γυναικών και στις βουλευτικές εκλογές.¹²⁹

1.3.4 Ποικιλομορφία φεμινιστικών αντιλήψεων

Οι συντηρητικές φεμινίστριες υποστήριζαν ότι το γυναικείο φύλο δεν έπρεπε να *διδασκεί* στη δημόσια σφαίρα που ήταν συνυφασμένη με τους άντρες. Υποστήριζαν ότι με τη μόρφωση θα διατηρούσαν τα γυναικεία γνωρίσματα τους και θα προετοιμάζονταν για τον προδιαγεγραμμένο ρόλο τους ως σύζυγοι, ως μανάδες, ως οικοδέσποινες. Ο ρόλος τους λογίζονταν διαφορετικός τόσο βιολογικά όσο και κοινωνικά.¹³⁰ Τις απόψεις αυτές υποστήριζαν το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων και οι εκπρόσωποι του Λυκείου Ελληνίδων.

Οι φεμινίστριες που υποστήριζαν τη φιλελεύθερη προοπτική, ζητούσαν αναδιαμόρφωση του γυναικείου ρόλου για να εξυψωθούν, να απομακρυνθούν από τη συμβατική επαγγελματική εργασία τους και να προσανατολιστούν σε άλλους τομείς που ήταν αμιγώς αντρικοί.¹³¹ Επιδίωξαν ίσα δικαιώματα με τους άντρες σχετικά με την ψήφο,

¹²⁶Στο ίδιο, σσ.156-157.

¹²⁷Μόσχου- Σακορράφου, *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, ό.π., σ.231.

¹²⁸Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ.354.

¹²⁹Σαμίου, «Οψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα: γυναίκες, κράτος και πολιτικά δικαιώματα τον 19^ο και 20^ο αιώνα», στο Γκότση (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, ό.π., σσ.152-153.

¹³⁰Ελένη Κελεσίδου- Βούλα Χατζηπαναγιώτου, «Ο θεσμός της συνεκπαίδευσης: πραγμάτωση ή ματαιώση προσδοκιών για τα κορίτσια;», στο Δεληγιάννη, Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο...*, ό.π., σ.234.

¹³¹Στο ίδιο, σ.233.

την εκπαίδευση, ζήτησαν επαναπροσδιορισμό των θεσμών, κατάργηση της στερεοτυπικής αντίληψης ότι οι γυναίκες είναι κατώτερες, αγωνίστηκαν για ισονομία και ισοπολιτεία, για την ένταξη τους στο δημόσιο χώρο.

Οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες αντιτάσσονταν στη συνεκπαίδευση διότι δεν ήθελαν να υπάρχει καμία εξάρτηση από την πατριαρχική εξουσία. Επιδίωξαν ένα περιβάλλον, μόνο, για τα κορίτσια όπου θα ενδυναμώνονταν ο αυτοσεβασμός, η γυναικεία συλλογικότητα¹³², θα χειραφετούνταν με τη βοήθεια του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας. Η συγκεκριμένη κατηγορία συνεργάστηκε και με τις κομμουνίστριες. Οι τελευταίες χαρακτήρισαν τον αγώνα των φεμινιστριών «φεμινιστική πλάνη». Πρέσβευαν ότι το γυναικείο ζήτημα μπορούσε να διευθετηθεί εάν καταργούνταν η ατομική ιδιοκτησία και οι κοινωνικές τάξεις για την επίτευξη της κοινωνικής ισότητας. Αξίωσαν να προστατευτούν οι μανάδες είτε ήταν εργαζόμενες είτε όχι, να υπάρχει ευνοϊκή μεταχείριση από το κράτος, να διασφαλιστούν νομικά οι γυναίκες.¹³³

¹³²Στο ίδιο, σ.234.

¹³³ Μόσχου- Σακορράφου, *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, ό.π., σσ.186-187.

1.4 Η φεμινίστρια παιδαγωγός Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη

1.4.1 Το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μίας αντικομφορμιστικής γυναίκας

Η Ρόζα Ιωάννου- Ιμβριώτη γεννήθηκε το 1898 στην Αθήνα.¹³⁴ Στις απαρχές του εικοστού αιώνα υπήρχαν ελάχιστες οικογένειες που σύστηναν την αστική τάξη. Η Ιμβριώτη ανήκε σε μία από αυτές.¹³⁵ Ο πατέρας της, Νίκος Ιωάννου, ήταν καθηγητής της φιλολογίας με εκσυγχρονιστικές αντιλήψεις και ιδέες. Το οικογενειακό περιβάλλον της ήταν ήρεμο, χωρίς εντάσεις.¹³⁶ Λόγω της οικονομικής ευχέρειας που είχε η οικογένεια της, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της *οικοδιδασκαλίας* με δάσκαλο τον πατέρα της. Το 1910-1911 δημοσίευσε στο περιοδικό *Πινακοθήκη* τα πρώτα της ποιήματα. Το 1914 όταν ήταν δεκαέξι χρονών πήρε το απολυτήριο της από το Αρσάκειο και ξεκίνησε να φοιτά στη Φιλοσοφική του Πανεπιστημίου Αθηνών. Παράλληλα, εργάζονταν ως δασκάλα στο «Κυριακόν Σχολείο Εργατριών». Η διευθύντρια στο σχολείο για το αναλόγιστο εργατικό δυναμικό της χώρας ήταν η φεμινίστρια Αύρα Θεοδοροπούλου. Το 1916 πήρε το πτυχίο της με *λίαν καλώς*.¹³⁷ Το 1917 τοποθετήθηκε ως δασκάλα για την ελληνική γλώσσα στο *1^ο ελληνικό σχολείο θηλέων Αθηνών*.¹³⁸ Η οικογένειά της διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις συναναστροφές της με πνευματικούς ανθρώπους της εποχής. Ανέπτυξε ποικίλη δράση στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* σε συνεργασία με τον Γληνό (1917), στον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (1920), στην *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης*, στην *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά* και ύστερα από την πτώση της Χούντας, στο *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος*.¹³⁹

Ο δημοτικισμός και η επαναστατική θεωρία των Μαρξ και Ένγκελς άσκησαν επίδραση στα πολιτικά της πιστεύω. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται στην αρθρογραφία της σχετικά με το δικαίωμα συμμετοχής του γυναικείου φύλου στην παιδεία, στην παροχή δωρεάν μόρφωσης σε κορίτσια και αγόρια, στην ισότητα των κοινωνικών ομάδων και κυρίως των εργαζομένων. *Το κίνημα της Νέας Αγωγής* λειτούργησε ως γνώμονας για την εναντίωση της στο ισχύον σύστημα που ακολουθούνταν στον εκπαιδευτικό χώρο.¹⁴⁰ Το 1922 κυκλοφόρησε στην αγορά το βιβλίο της «Η Αθηναία στον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.» και

¹³⁴Χρονοπούλου- Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, ό.π.,σ.155

¹³⁵Στο ίδιο,σ.8.

¹³⁶Στο ίδιο,σ.17.

¹³⁷Χαρίσι, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, ό.π.,σσ.141-142.

¹³⁸Χρονοπούλου- Πανταζή, ό.π.,σ.155.

¹³⁹Στο ίδιο, σ.9.

¹⁴⁰Στο ίδιο, σ.9.

το 1923 «Η γυναίκα στο Βυζάντιο».¹⁴¹ Τα επόμενα δύο χρόνια ήταν σημαδιακά για την καριέρα της, διότι άνοιξε τον δρόμο της γυναικείας διδασκαλίας σε ΑΕΙ, δηλαδή στο *Μαράσλειο Διδασκαλείο Αθηνών*. Η αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος εντός του Μαρασλείου διακόπηκε και η αιτία ήταν η διαλεκτική-μαρξιστική μεθοδολογία που ακολούθησε για τη διδασχή του μαθήματος της Ιστορίας.¹⁴² Οι αντιδράσεις αφορούσαν μία διαφορετική οπτική της Ιστορίας, η οποία μεταφέρθηκε στο μαθητικό κοινό του Μαρασλείου. Ο εκπαιδευτικός Σ.Καλλιάφας που δίδασκε στη Ριζάρειο Εκπαιδευτική Σχολή και μετέπειτα στο τμήμα της Φιλοσοφικής του Πανεπιστημίου Αθηνών είχε αναφέρει ότι οι καθηγήτριες στην Ιταλία επί κυβέρνησης Μουσολίνι (1926) απαγορεύονταν να διδάξουν τα μαθήματα της Ιστορίας, της Λογοτεχνίας και της Φιλοσοφίας στα Γυμνάσια. Η άποψη του ήταν ότι, μόνο, οι άντρες καθηγητές μπορούσαν να μεταλαμπαδεύσουν το ιστορικό παρελθόν στα αγόρια που ήταν το μέλλον της χώρας. Κατηγόρησε έμμεσα την Ιμβριώτη και άμεσα τον Δελμούζο διότι την είχε ορίσει υπεύθυνη για τη διδασχή της Ιστορίας.¹⁴³ Την απάλλαξαν από τα καθήκοντα της (1926) όταν κυβερνούσε ο Θεόδωρος Πάγκαλος.¹⁴⁴ Παράλληλα, το χρονικό διάστημα 1925-1927 εργάζονταν ως δασκάλα στην *Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων* που ανήκε στον *Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας*.¹⁴⁵ Ως πολυπράγμων αρθρογράφησε στο περιοδικό *Αναγέννηση* (1926-1928) όπου εκδότης ήταν ο Γληνός. Ορισμένες από τις αρθρογράφους ήταν η Αύρα Θεοδωροπούλου, η Γαλάτεια Καζαντζάκη, κ.α.¹⁴⁶

Το επόμενο χρονικό διάστημα, από το 1927 έως το 1930 μετακόμισε στο Βερολίνο με τον σύντροφο της και μελέτησε τη διαφορετική μεθοδολογία που χρησιμοποιούσαν στην εκπαίδευση.¹⁴⁷ Το 1930 γύρισαν στην Ελλάδα και προσλήφθηκε ως δασκάλα σε σχολείο. Τότε, χρέη Υπουργού Παιδείας εκτελούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου που ανήκε στο κυβερνητικό σχήμα του Ελευθερίου Βενιζέλου και είχε συνεργαστεί μαζί της στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*. Το «διδασκτικό της έργο» εξετάστηκε από τον δικαστικό λειτουργό των Μαρασλειακών, Γεώργιο Αντωνακάκη όπου και έκρινε την απαλλαγή της από τις

¹⁴¹Χρονοπούλου- Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, ό.π., σ.155.

¹⁴²Στο ίδιο, σ.9.

¹⁴³Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.182.

¹⁴⁴Χρονοπούλου- Πανταζή, ό.π., σ.155.

¹⁴⁵Στο ίδιο, σ.155.

¹⁴⁶Δαλακούρα, Ζιώγου- Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών- Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)...*, ό.π., σ.277.

¹⁴⁷Χρονοπούλου- Πανταζή, ό.π., σ.155.

κατηγορίες. Βρήκε τη δικαίωση, γεγονός που αποτέλεσε θετικό πρόσημο στην επιρροή της απόφασης του Παπανδρέου για την επαναπρόσληψή της.¹⁴⁸ Τα στοιχεία που συνέλεξε από το γερμανικό σύστημα εκπαίδευσης, τα γνωστοποίησε στην αρθρογραφία της στο *Δελτίο της ΟΑΜΕ* (1930-1931) αλλά και στα συνέδρια όπου έλαβε μέρος.¹⁴⁹ Το επόμενο έτος ήταν σημαντικό διότι συμμετείχε στην αρθρογραφία ενός περιοδικού εντύπου, τη *Μελέτη –Κριτική* που ανήκε στον *Ακαδημαϊκό Όμιλο*. Η εκπαιδευτική της απόσπαση έγινε προς το Γυμνάσιο Θηλέων που βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη και το 1934 προβιβάστηκε σε διευθύντρια του Γυμνασίου στο Κιλκίς. Το 1936 εργάστηκε για το περιοδικό *Παιδεία* του Μίλτου Κουντουρά που αναφέρονταν σε θέματα εκπαίδευσης, σε βιβλία, σε σχολικά δρώμενα. Η δικτατορία του Μεταξά την απέκοψε από τα εκπαιδευτικά της καθήκοντα. Τα επόμενα τρία χρόνια, 1937-1940, σύστησε το Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών που βρίσκονταν στην Καισαριανή. Ανέλαβε χρέη διευθύντριας.¹⁵⁰ Υπήρξε μία άτυπη συμφωνία με τον Μεταξά, ώστε να μην απομακρυνθεί από τις σχολικές αίθουσες όπως οι ομοϊδέατες της. Παρέμεινε ώστε να βοηθήσει τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες.¹⁵¹ Το διάστημα αυτό δημοσίευσε άρθρα στο *Ελεύθερο Βήμα* και στη *Σχολική Υγιεινή και Παιδαγωγική* για τους μαθητές με νοητική στέρηση. Πέραν τούτου, έγραψε ένα βιβλίο που τιτλοφορούνταν *Ανώμαλα και καθυστερημένα παιδιά* και κυκλοφόρησε το 1939.¹⁵²

Σύμφωνα με την Ιμβριώτη, οι γυναίκες μπορούσαν να αγωνιστούν όλες μαζί ενάντια στα αδιέξοδα της κοινωνικής σήψης και στις προλήψεις του κατεστημένου. Κάποιες από αυτές θα εξομάλυναν το έδαφος ώστε να μπορέσουν να προχωρήσουν οι επόμενες γενιές. Το πρωταρχικό μέλημα τους ήταν η πρόνοια για τη γυναικεία μόρφωση που θα αποτελούσε το εισιτήριο για την εξασφάλιση των πολιτικών δικαιωμάτων, για τον αγώνα σχετικά με μία καλύτερη ζωή επαγγελματικά και οικογενειακά. Ο προορισμός του γυναικείου φύλου δεν ήταν η αποκατάσταση μέσω ενός γάμου. Η ίδια υποστήριζε ότι εάν μία γυναίκα κατείχε διευθυντική θέση, ήταν προϊσταμένη τμήματος, θεσμοθετούσε νόμους, διενεργούσε επιθεωρήσεις στον δημόσιο τομέα ως ανώτατο στέλεχος θα εξυπηρετούσε αμερόληπτα το κοινό καλό και όχι ατομικά οφέλη. Τον Ιανουάριο του 1923 εξέφρασε, μέσω του περιοδικού *Ελληνίς*, όσα σκέφτονταν σχετικά με τον φεμινιστικό

¹⁴⁸Χρονοπούλου- Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, ό.π., σσ.40-41.

¹⁴⁹Στο ίδιο, σ.9.

¹⁵⁰Στο ίδιο, σ.155.

¹⁵¹Στο ίδιο, σ.9.

¹⁵²Στο ίδιο, σ.155.

αγώνα. Οι προσπάθειες για μία καλύτερη ζωή χρειάζονταν οργανωμένη συσπείρωση ενώ η παρουσία των γυναικών εντός της Βουλής θα βοηθούσε στην επανεξέταση της μονόπλευρης θέσπισης των νόμων που μέχρι τότε ήταν εις βάρος του γυναικείου φύλου.¹⁵³

1.4.2. Η ρηξικέλευθη δράση μίας δασκάλας με όραμα

Το 1920, η Αύρα Θεοδοροπούλου κάλεσε οκτώ γυναίκες που ήταν καλλιεργημένες και φιλοπροοδευτικές στο σπίτι της που βρίσκονταν στην Αθήνα. Ο σκοπός ήταν να διεκδικήσουν την κοινωνική ισότητα. Έτσι, δημιουργήθηκε ο *Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας* ως στέλεχος της ομάδας διεθνούς εμβέλειας *International Woman Suffrage Alliance*. Μία από αυτές τις γυναίκες ήταν η Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη. Η επιδίωξη τους ήταν η δυνατότητα των γυναικών να εργάζονται, να μπορούν να είναι αυτόνομες οικονομικά και γενικώς, να εξελίσσονται ως κοινωνικά όντα. Ο *Σύνδεσμος* συνασπίστηκε με το *Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων Γυναικών* ώστε να αγωνιστούν μαζί για το γυναικείο φύλο.¹⁵⁴ Η εμβληματική παιδαγωγός έλαβε ενεργό μέρος στο φεμινιστικό κίνημα και παράλληλα με την αριστερή της ιδεολογία επηρέασε τον εκπαιδευτικό χώρο όπου βρίσκονταν. Η πολύμορφη δράση της αλληλοδιαπλέκονταν με τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, με τα *Μαρασλειακά* και τη διδασκαλία της Ιστορίας, με τη διαμάχη για το γλωσσικό ζήτημα, δηλαδή με τη χρήση της δημοτικής και της καθαρεύουσας.

Το 1921 δημιουργήθηκε ο *Όμιλος Καθηγητριών* από τρεις «φωτισμένες» γυναίκες στον κλάδο της εκπαίδευσης, την Ρόζα Ιμβριώτη, την Άννα Σταματελάτου και την Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου. Ο *Σύνδεσμος* και ο *Όμιλος* είχαν μία κοινή γραμμή, τη γυναικεία μόρφωση. Ως δασκάλα στο *Ελληνικό Ωδείο* συσχέτισε την προσπάθεια για την αποδοχή των γυναικών στον κοινωνικό ιστό με την αναμόρφωση του *λαϊκού σχολείου*. Σύμμαχος της ήταν η δημοσιογραφική της πένα, γεγονός που αποδεικνύεται το 1922 όταν αρθρογράφησε στο περιοδικό *Ελληνίς* και τόνισε την αξίωση για να μορφωθούν όλοι ανεξαιρέτως. Σύγκρινε το σχολείο της Δύσης, το *Σχολείο Εργασίας* με το ανάλογο σχολείο των λαϊκών στρωμάτων στην Ελλάδα. Οι ιδέες της προσαρμόστηκαν με τους

¹⁵³Ρόζα Ιμβριώτη, «Γύρω από το φεμινιστικό αγώνα», *Ελληνίς* Γ/4 (1923), όπως παρατίθεται στο Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, ό.π., σ.335.

¹⁵⁴Χρονοπούλου- Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, ό.π., σσ.20-21.

αντικοφορμιστές πεπαιδευμένους που πρέσβευαν τη σφυρηλάτηση της λαϊκής μάζας ώστε η δημοκρατία να τους αγκαλιάζει όλους.¹⁵⁵

Η πάλη για την παιδεία ήταν στενά συνδεδεμένη με τον αγώνα για την ισοπολιτεία των γυναικών με τους άντρες. Το 1925 ιδρύθηκε η *Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Υπαλλήλων Γυναικών*. Η επιπλέον εκπαίδευση των υπαλλήλων στη Σχολή προσδοκούσε στη βελτίωση της επαγγελματικής κατάρτισης των γυναικών. Ακολουθώντας το παράδειγμα του *Κυριακάτικου Σχολείου Εργατριών* (1914), αλλά και στην προαναφερθείσα Σχολή, η διδασχή της ελληνικής γλώσσας και της έκθεσης ιδεών ανατέθηκε από την Θεοδωροπούλου στην Ιμβριώτη έως το 1927. Με επιδοκιμαστικό τρόπο εκφράστηκε ο *Αγώνας της Γυναίκας* σχετικά με την εκμάθηση των ελληνικών. Το περιοδικό που ανήκε στον *Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας*.¹⁵⁶

Ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* (1917) αποτέλεσε ένα σημαντικό κομμάτι της εκπαιδευτικής της καριέρας. Τα θέματα που συζητούσαν στις συναθροίσεις τους δεν περιορίζονταν στην εκπαίδευση, αλλά σχετιζόνταν με τα πολιτικά δρώμενα ύστερα από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα εθνικιστικά κινήματα της άκρας δεξιάς, τον δημοκρατικό σοσιαλισμό και τις θέσεις του κομμουνισμού. Ένα από τα μέλη του Ομίλου, ο Δελμούζος προχώρησε στη συγγραφή καινούργιων βιβλίων ανάγνωσης στη δημοτική γλώσσα, βάσει νομοθεσίας, γεγονός που τη βοήθησε να μάθει πώς γίνεται η συγγραφή ενός βιβλίου που έχει στόχο τη μόρφωση όχι μόνο των μαθητών αλλά και τον εκσυγχρονισμό των διδασκόντων. Επίσης, ένας από τους δασκάλους της, όντας μαθήτρια, ήταν ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, μέλος του *Ομίλου*. Τα οφέλη από την εκπαιδευτική της κατάρτιση, την επηρέασαν θετικά όταν ασχολήθηκε με το *Σχολείο Εργασίας* διότι έδωσε βαρύτητα στις αξιώσεις που έπρεπε να έχουν οι άνθρωποι που ανήκαν στα υποδεέστερα, κοινωνικά στρώματα συμπεριλαμβανομένου το γυναικείο φύλο και τα παιδιά. Το 1927 ήταν καταλυτικό για εκείνη διότι σταμάτησε τις συσκέψεις στον Όμιλο αλλά και την αρθογραφία της στην *Αναγέννηση* και στη *Νέα Αγωγή*. Πριν αποχωρήσει από την Ελλάδα με τον σύντροφο της για την Γερμανία, πήρε μέρος μαζί με τον Γληνό και άλλους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής στην *Ε΄ Γενική Συνέλευση της ΟΛΜΕ* ώστε να εκφράσει τη δυσαρέσκειά της για την έλλειψη μόρφωσης των παιδιών που ανήκαν στην κατώτερη βαθμίδα της κοινωνικής πυραμίδας.¹⁵⁷

¹⁵⁵Στο ίδιο, σσ.21-22.

¹⁵⁶Στο ίδιο, σσ.22-23.

¹⁵⁷Στο ίδιο, σσ.24-27.

Ορόσημο στην καριέρα της ήταν το *Μαράσλειο Διδασκαλείο*. Το 1923 αναδιοργανώθηκε το εκπαιδευτικό προσωπικό και αναμορφώθηκε ο κατάλογος των σχολικών δραστηριοτήτων. Το ίδιο έτος, συστήθηκε το *Τετρατάξιο Πρότυπο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης* του Μαρασλείου ώστε να εκπαιδευτούν οι διδάσκοντες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος κατείχε θέση διευθυντή και ο Μιχάλης Παπαμάρκος εκτελούσε χρέη υποδιευθυντή. Μία άλλη καινοτομία ήταν η σύσταση της *Παιδαγωγικής Ακαδημίας* στο Μαράσλειο, ένα «μορφωτικό ίδρυμα» μετά το Πανεπιστήμιο, με σκοπό την ειδική, συμπληρωματική εκπαίδευση για τους διδάσκοντες που εργάζονταν στη Δευτεροβάθμια και προοριζόνταν για την επάνδρωση των Διδασκαλείων. Όμως, ουδέποτε τέθηκε σε λειτουργία. Το επιδιωκόμενο ήταν ο εκσυγχρονισμός στο εκπαιδευτικό σύστημα με τη βοήθεια των «φωτισμένων δασκάλων» στα Δημοτικά, στα Γυμνάσια και στις τέσσερις τάξεις του Διδασκαλείου. Από το 1923 ο Δελμούζος με τον Γληνό εκπαίδευαν την Ιμβριώτη για την ανάληψη των καινούργιων καθηκόντων της. Το 1924 γίνεται η αισθητή η παρουσία της στο Μαράσλειο ως τμηματάρχης Β'. Στα πλαίσια της αναδιοργάνωσης, αναλαμβάνει τη διδασκαλία των φιλολογικών στην ελληνική γλώσσα. Το δεύτερο μάθημα με το οποίο ασχολήθηκε ήταν η ιστορία του έθνους διότι έπρεπε να την κάνει αγαπητή στο μαθητικό κοινό αλλά και να τους εμψυχήσει το ενδιαφέρον για τα ιστορικά γεγονότα εντός και εκτός των εθνικών συνόρων. Τα εμπόδια που έπρεπε να αντιμετωπίσει είχαν σχέση με τους κάποιους συναδέλφους της που δεν είχαν προσαρμοστεί με τη σύγχρονη εποχή και είχαν διαφορετική γνώμη για τη γλώσσα και το εκπαιδευτικό σύστημα.¹⁵⁸

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στον σχολικό χώρο ήταν το μείζον θέμα στα διεθνή συνέδρια παιδαγωγικού χαρακτήρος.¹⁵⁹ Η Ιμβριώτη συμμετείχε στα συνέδρια για τους *Επιθεωρητές της Δημοτικής και της Μέσης Εκπαίδευσης* και εξέφερε την άποψη της. Το 1930 διεξήχθη στην Αθήνα, το δεύτερο συνέδριο των επιθεωρητών και τοποθετήθηκε για τα ζητήματα που την προβληματίζαν αλλά παράλληλα έδωσε και πιθανούς τρόπους επίλυσης. Καταρχήν, βασίστηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα που παρατήρησε στη Γερμανία. Το πρότεινε ως υπόδειγμα προγράμματος για να ακολουθηθεί στο ελληνικό *Σχολείο Εργασίας*, αντιστοίχως. Το δεύτερο θέμα είχε σχέση με τη βιβλιογραφία για τους μαθητές του δημοτικού, η οποία έχρηζε ανανέωσης λόγω του περιεχομένου της. Τα έξοδα έπρεπε να καλυφθούν από το

¹⁵⁸Χρονοπούλου- Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, ό.π., σσ.29-30.

¹⁵⁹Στο ίδιο, σ.37.

Υπουργείο Παιδείας. Το τρίτο πρόβλημα ήταν η ελλιπής κατάρτιση των δασκάλων. Εισηγήθηκε την μετάβαση τους με μεγαλύτερη συχνότητα στους εργοστασιακούς χώρους ώστε η γνώση να προσεγγιστεί καλύτερα. Το τελευταίο θέμα αλλά όχι άγνωστο για το συνέδριο- το είχε αναφέρει ξανά - ήταν η *συνεκπαίδευση* των γυναικών και των αντρών.¹⁶⁰

Το κυβερνητικό σχήμα Τσαλδάρη ανάγκασε την Ιμβριώτη καθώς και τα διευθυντικά στελέχη του Γυμνασίου Θηλέων της Θεσσαλονίκης να πληρώσουν χρηματικό ποσό στο κράτος λόγω του «ιδιωνύμου». Ο Βενιζέλος δεν ήταν πλέον στην εξουσία. Παρά ταύτα, οι εκπαιδευτικές της ικανότητες και το πλούσιο βιογραφικό της αναγνωρίστηκαν και τη διόρισαν ως διευθύντρια του Γυμνασίου στο Κιλκίς (1934-1936). Όσοι ασχολήθηκαν με τη συγγραφή της βιογραφίας της, ανέφεραν για μία μετάθεση λόγω των αριστερών της πεποιθήσεων. Από το 1935 είχαν ξεκινήσει οι απολύσεις των αριστερών εκπαιδευτικών. Ο Μεταξάς δεν την απομάκρυνε από τον σχολικό χώρο. Της έδωσε την ευκαιρία να παραμείνει στην εκπαίδευση αλλά υπό προϋποθέσεις σε κάτι διαφορετικό από αυτό που έκανε μέχρι πρότινος.¹⁶¹

Η Ρόζα Ιμβριώτη ήταν μία πρωτοπόρος παιδαγωγός. Το όνομα της παρέμεινε στην Ιστορία συνδεδεμένο για τη συμμετοχή στην Εθνική Αντίσταση και για την πίστη της στην Αριστερά. Η πολύπλευρη δράση της, η επίμονη προσπάθεια της για να ενταχθούν οι γυναίκες στον εκπαιδευτικό χώρο, ο αγώνας της για να εξελιχθεί το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα αλλά και να αλλάξει πολιτισμικά η κοινωνία αποτέλεσαν τους παράγοντες για την ανάδειξη της ως μία από τις πιο σημαντικές παιδαγωγούς στη Σύγχρονη Ιστορία.¹⁶²

1.4.3 Η εκσυγχρονιστική διδακτική μέθοδος στο Μαράσλειο

Η Ιμβριώτη πρέσβευε ότι η εκδημοκρατικοποίηση της παιδείας ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία μίας δημοκρατικής κοινωνίας. Η εκπαίδευση έπρεπε να περιλαμβάνει και τα κορίτσια και τα αγόρια χωρίς να υπάρχει κανένα οικονομικό και κοινωνικό εμπόδιο. Το σχολείο ήταν το μέσον για να ενεργοποιηθεί η κριτική σκέψη, για να καλλιεργηθεί η συλλογικότητα, για να εξοπλιστούν με τα αναγκαία εφόδια ώστε να πετύχουν στη ζωή τους, για να γίνει καλύτερη η κοινωνία.¹⁶³

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σσ.41-42.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σσ.46-49.

¹⁶² Στο ίδιο, σ.11.

¹⁶³ Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, ό.π., σσ.175-176.

Στο Μαράσλειο δίδαξε με έναν εκσυγχρονιστικό τρόπο την Ιστορία και τα φιλολογικά μαθήματα. Ειδικότερα, στο μάθημα της Ιστορίας χρησιμοποίησε την *επιστημονική-παιδαγωγική* μέθοδο όντας αποστασιοποιημένη από την πολιτική όπως οι περισσότεροι παιδαγωγοί και ιστορικοί. Έθεσε κάποια ερωτήματα για την Επανάσταση του 1821 αλλά με πιο διπλωματικό τρόπο σε σχέση με τους μαρξιστές Κορδάτο και Σκληρό. Ο προβληματισμός της αφορούσε για το εάν ο ξεσηκωμός του '21 προερχόταν από τον λαό ή εάν η αστική τάξη στην Ελλάδα άδραξε την ευκαιρία λόγω της ανόδου της στην Ευρώπη και επιδίωξε να σχηματίσει δικό της κράτος. Προκλήθηκαν θυελλώδεις αντιδράσεις από τη συντηρητική μερίδα των δασκάλων που την κατηγόρησαν για «αντιεθνικό» τρόπο διδασκαλίας λόγω των κομμουνιστικών της πεποιθήσεων. Το πρόβλημα δεν ήταν η Ιμβριώτη, αλλά η *γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση* του Μαρασλείου.¹⁶⁴ Η ίδια στοχοποιήθηκε διότι ήταν γυναίκα.¹⁶⁵

1.4.4 Μία ριζοσπαστική ιδέα: Ένα σχολείο για χαρισματικά παιδιά

Το 1936 η Ιμβριώτη πρότεινε στον Μεταξά τη σύσταση ενός σχολείου για ένα ιδιαίτερο μαθητικό κοινό. Έγινε αποδοχή της πρότασης. Οι πολιτικές της πεποιθήσεις ίσως να αποτελούσαν τροχοπέδη στην επαγγελματική της καριέρα, αλλά συνέτρεχαν ιδιαίτεροι λόγοι που δεν τη σταμάτησαν από το διδακτικό έργο. Συγκεκριμένα, εκτιμήθηκε το γεγονός ότι το 1927 η Ιμβριώτη δεν εντάχθηκε επίσημα σε ένα κόμμα, υποστήριξε τη γνώμη του Δελμούζου για μια ανεπηρέαστη στάση στο σχολείο από τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Η Ιμβριώτη και ο Μεταξάς είχαν ένα κοινό συνδετικό κρίκο τον γερμανικής καταγωγής παιδαγωγό τους και ψυχολόγο Spranger. Σαφώς, ο δικτάτορας προσπαθούσε να βρει τρόπους να κερδίσει τη συμπάθεια του λαού, για αυτό τακτοποίησε τις οφειλές των αγροτών, σύστησε το ΙΚΑ, οριστικοποίησε τις συλλογικές συμβάσεις στην εργασία και το νόμιμο δικαίωμα των εργαζομένων να απουσιάζουν για δύο εβδομάδες από τον εργασιακό χώρο τους. Εξέχουσες προσωπικότητες στον χώρο της διανοήσης, εκτός της συγκεκριμένης παιδαγωγού και του Τριανταφυλλίδη, δεν ήθελαν να έχουν καμία επαφή μαζί του.¹⁶⁶

Η Ιμβριώτη γνώριζε ότι το κράτος δεν ενδιαφέρονταν για τα παιδιά με νοητική στέρηση. Είχαν γίνει σχετικές εισηγήσεις στα νομοσχέδια του 1913 και του 1929, αλλά

¹⁶⁴Στο ίδιο, σσ.176-177.

¹⁶⁵Στο ίδιο, σ.184.

¹⁶⁶Στο ίδιο, σσ.49-51.

χωρίς αποτέλεσμα. Αν και ήταν αντίθετη με όσα πρέσβευε το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά, δεν επιθυμούσε να απομακρυνθεί από την εκπαίδευση διότι είχε βλέψεις για ραγδαίες αλλαγές. Δεν θορυβήθηκε ούτε με την οικειοθελή αποχώρηση του Δελμούζου από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης (Σεπτέμβριος 1937) ούτε με τον εκπατρισμό του Γληνού. Το 1936 ίδρυσε το *Σχολείον Καθυστερημένων και Ανωμάτων Παιδιών*¹⁶⁷ που ήταν υπό τη διεύθυνση της μέχρι το 1946. Ο χώρος του Σκοπευτηρίου Καισαριανής στέγαζε το σχολείο, ο οποίος αριθμούνταν σε εννιά χιλιάδες πεντακόσια εξήντα τρία τετραγωνικά μέτρα. Σύμφωνα με τον νόμο 453 στα «πνευματικώς καθυστερημένα παιδιά» συγκαταλέγονταν όσα είχαν νοητική στέρηση και συναισθηματική ανισορροπία. Πλήθος παιδιών βρίσκονταν στην περιοχή. Επρόκειτο παιδιά προσφύγων που λόγω της άθλιας κατάστασης διαβίωσης παρουσίαζαν ψυχικές διαταραχές. Η Ιμβριώτη μεσολάβησε ώστε το 1938, βάσει της καινούργιας νομοθεσίας «Α.Ν. 1049 22/27 Ιανουαρίου 1938» να αλλάξει την ονομασία του σχολείου από *Σχολείο Καθυστερημένων και Ανώμαλων Παιδιών* σε *Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών*,¹⁶⁸ διότι οι λέξεις, πολλές φορές, προσβάλλουν και θίγουν. Τα παιδιά έχρηζαν αγάπης και φροντίδας και όχι περιφρόνησης και οίκτου.

Η παιδαγωγός επιδίωξε ώστε οι μαθητές του *Πρότυπου Ειδικού Σχολείου Αθηνών* να εξοικειωθούν με την *κοινωνική ζωή*. Έγινε ένας συνδυασμός των μεθόδων, ώστε να δημιουργηθούν εικόνες στα παιδιά. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της Μοντεσσόρι, η μέθοδος του Ντεκρολύ, η *Ενιαία Συγκεντρωτική Διδασκαλία*¹⁶⁹ Το σχολικό σύστημα χρειάζονταν να αλλάξει για αυτά τα ιδιαίτερα παιδιά. Ειδικότερα, υποστήριξε την «Κοπερνίκεια στροφή» που έθεσε στο κέντρο του ενδιαφέροντος το παιδί και όχι τον παιδαγωγό. Η Μαρία Μοντεσσόρι και ο Μπέρχολντ Όττο φαίνεται ότι ενέπνευσαν μία διαφορετική μορφωτική καλλιέργεια. Η Ιταλίδα γιατρός Μοντεσσόρι ασχολήθηκε συστηματικά με άτομα νεαρής ηλικίας που είχαν ειδικές ανάγκες αλλά ακολούθησε αποτελεσματικά την ίδια εκπαιδευτική μεθοδολογία σε υγιές μαθητικό κοινό προσχολικής και σχολικής ηλικίας. Πρέσβευε ότι η σειρά προτεραιότητας στην εξελικτική πορεία των μαθητών ήταν αρχικά το παιδί, στη συνέχεια το σύνολο του εκπαιδευτικού υλικού και τέλος, ο δάσκαλος που τους καθοδηγούσε. Δεν υπήρχαν βαθμολογικός έλεγχος, επιβραβεύσεις, κυρώσεις για όσους παρέβαιναν τους σχολικούς κανονισμούς.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σσ.51-52.

¹⁶⁸ Χρονοπούλου- Πανταζή, *Η Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, ό.π., σσ.52-53.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ.59.

Επικεντρώθηκε, όπως και ο Όττο στην ψυχοφυσιολογία.¹⁷⁰ Η Ιμβριώτη πάντρεψε διαφορετικές μεθόδους με αποτέλεσμα οι πρώτες τάξεις στο σχολείο να διασκεδάζουν τους μικρούς μαθητές ενώ στις μεγαλύτερες τάξεις να καλλιεργείται το πνεύμα.¹⁷¹

1.4.5 Το σύνολο των έργων της πρωτοπόρου παιδαγωγού

Τα άρθρα της Ιμβριώτη πραγματεύονταν ζητήματα του εκπαιδευτικού συστήματος και ζητήματα που αφορούσαν το κοινωνικό σύνολο. Το χρονικό διάστημα από το 1917 έως το 1927 τα άρθρα της δημοσιεύονταν σε πέντε περιοδικά στη δημοτική γλώσσα. Τα περιοδικά ήταν το «Ελληνίς, ο Αγώνας της Γυναίκας, η Εργασία, η Αναγέννηση και η Νέα Αγωγή». Στα τελευταία δύο περιοδικά έκανε μεταφράσεις των κειμένων. Όντας μέλος του *Ομίλου Καθηγητριών* τοποθετήθηκε εγγράφως για τα θέματα που αφορούσαν τη γυναικεία εκπαίδευση. Η Κλεάνθους και η Σταματελάτου ταυτίστηκαν με τις απόψεις της. Οι ανησυχίες της στρέφονταν γύρω από την ισοπολιτεία και τη γυναικεία ψήφο, την εκπαίδευση, την εύρεση εργασίας με σκοπό την αυτονομία του γυναικείου φύλου σε οικονομικό επίπεδο. Το 1923, στο τέταρτο τεύχος του περιοδικού *Ελληνίς* έγραψε ένα άρθρο που υποστήριζε ότι η εκπαιδευτική κατάρτιση των γυναικών ήταν ο τρόπος για μία ισότιμη ζωή με το αντρικό φύλο. Την ίδια χρονιά, στο πρώτο και στο δεύτερο τεύχος του *Αγώνα της Γυναίκας* αναφέρθηκε και στο θέμα της γυναικείας ψήφου, ένα θέμα για οποίο αγωνίζονταν το φεμινιστικό κίνημα. Εξάλλου, η Ιμβριώτη πρέσβευε ότι ο φεμινισμός ήταν μία μαζική δράση που πήγαζε από τον λαό. Οι αρχές του Γληνού την είχαν επηρεάσει. Υποστήριξε ότι ο φεμινισμός δεν σήμαινε την απώλεια της θηλυκότητας. Η πάλη για μία θέση στην κοινωνική πυραμίδα δήλωνε σφυρηλάτηση και πρόοδο για τη γυναίκα. Μολοντούτο, εξέφρασε τη δυσαρέσκεια της διότι η «δημοκρατική παράταξη» αθέτησε τον λόγο της για τη θέσπιση νομοθεσίας σχετικά με τη γυναικεία ψήφο. Σύμφωνα με το τεύχος δεκατρία του *Αγώνα της Γυναίκας* (1924), απέδωσε την ευθύνη στον γυναικείο πληθυσμό που δεν αγωνίστηκε για την επικράτηση στο κοινωνικό στερέωμα. Η αναμόρφωση της παιδείας εις όφελος των γυναικών και γενικότερα του λαού ήταν οι αλλαγές που πρέσβευε το ΚΚΕ. Η Ιμβριώτη είχε παραταχθεί μαζί τους.¹⁷²

Τα βασικά στοιχεία για την διάπλαση ενός πολίτη υποστήριζε ότι έπρεπε να είναι η διδασκαλία της Ιστορίας, οι παιδαγωγοί, ο τρόπος μεταλαμπάδευσης των γνώσεων αλλά

¹⁷⁰Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, ό.π., σσ. 42-43.

¹⁷¹Χρονοπούλου- Πανταζή, *Η Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, ό.π., σ.59.

¹⁷²Στο ίδιο, σσ.62-64.

και τα ίδια τα συγγράμματα. Επρόκειτο για τον τρόπο όπου οι μαθήτριες και οι μαθητές ενδεχομένως να απέφευγαν την παθητική στάση των ενηλίκων και να εμπάθουναν όσον αφορά την λαϊκή δραστηριότητα.¹⁷³ Η γραμμή που περνούσε στον αναγνώστη ήταν η σημαντικότητα της μετάβασης από το δημοτικό σχολείο προς το *Σχολείο Εργασίας* στην Ελλάδα. Με αυτόν τον τρόπο, η εναρμόνιση της χειρονακτικής με την πνευματική δουλειά συνέτεινε στην εξέλιξη της δεξιοτεχνίας των μαθητριών και των μαθητών, στη διανοητική εκγύμναση, στη διάπλαση της προσωπικότητάς τους, στην αυτοεκτίμηση και στη συνεισφορά προς το κοινωνικό σύνολο.¹⁷⁴

Το χρονικό διάστημα από το 1927 έως το 1940, τα άρθρα της σχετίστηκαν με την παιδαγωγική επιστήμη, με το *Σχολείο Εργασίας*, αλλά και με τα πνευματικά ανάπηρα παιδιά. Μόνο, ένα άρθρο είχε διαφορετική θεματολογία και μνημόνευε τις μονάδες της Ελλάδας και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940). Καταρχήν, το *Δελτίο της ΟΛΜΕ* και το *Διδασκαλικό Βήμα* ήταν τα έντυπα που αρθρογραφούσε, κατά κύριο λόγο, τη δεύτερη περίοδο της αρθρογραφίας της. Ο περιοδικός τύπος *Παιδεία, Μελέτη- Κριτική, Παιδί* (εκδότης ήταν το ΠΙΚΠΑ), η εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* ήταν το μέσο για να διατυπώσει τις παιδαγωγικές της προτάσεις επηρεασμένη από την παραμονή της στη Γερμανία. Ήταν υπέρμαχος της ιδέας για τη δημιουργία μίας σχολικής μονάδας που θα περιελάμβανε όλα τα παιδιά ανεξαρτήτως κοινωνικού στρώματος υπό την καθοδήγηση προσοντούχων εκπαιδευτικών. Επισημάνε ότι η παρακολούθηση των μαθημάτων του λαϊκού σχολείου έπρεπε να ορίζεται στα οχτώ έτη και ότι ήταν αναγκαία η παρουσία στα «επιμορφωτικά συμπληρωματικά σχολεία». Τόνισε τη συμβολή του διδακτικού προσωπικού με πτυχίο από Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα διότι εκείνοι προορίζονταν να καθοδηγήσουν τον λαό σε νέους τρόπους σκέψης. Εξέφρασε την αντίθεση της στην τεχνική της «αυθεντίας» του παιδαγωγού και της «αμοιβής» ή της «ποινής» στο μαθητικό κοινό διότι το εκπαιδευτικό σύστημα όφειλε να διαμορφώνει ανεξάρτητα άτομα.¹⁷⁵ Στον σχολικό χώρο οι παιδαγωγοί είχαν και έχουν την υποχρέωση να ανταλλάσουν απόψεις με το μαθητικό κοινό, να ακούν και να συμβουλεύουν τις νέες και τους νέους διότι «μέσα στους εφήβους γίνεται πάλι, πάλι ανάμεσα στο φως και στο σκοτάδι».¹⁷⁶

¹⁷³ Στο ίδιο, σ.68

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ.65.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σσ.69-72.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ.243.

2. Διδακτικό σενάριο για την επίδραση που είχαν οι φεμινιστικές αντιλήψεις των δασκάλων στο επίσημο, εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Μεσοπολέμου

2.1. Εκπαιδευτικό σενάριο: «Ταυτότητα», Χρονικός προσδιορισμός, Επιμορφωτική μέθοδος και πραγμάτωση του εκπαιδευτικού στόχου

Το εκπαιδευτικό σενάριο θα απευθύνεται και στο διδακτικό προσωπικό και στο μαθητικό κοινό της Α΄ και Β΄ Λυκείου με διάφορες δραστηριότητες. Το «γνωστικό αντικείμενο» πραγματεύεται τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία του Μεσοπολέμου, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που είχε βάσει όσων πρέσβευε το μεγαλύτερο ποσοστό των αντρών, τη φοίτηση των κοριτσιών, τη στήριξη τους από την οικογένειά τους με βασικό παράγοντα την οικονομική τους κατάσταση, την εμπλοκή τους στο φεμινιστικό κίνημα και στα έντυπα μέσα, πώς επηρέασαν το μαθητικό κοινό και τι αλλαγές επήλθαν στο εκπαιδευτικό σύστημα. Σαφώς, θα γνωστοποιηθούν τα πιο παλιά και γνωστά σχολεία που φοίτησαν οι δασκάλες αλλά και που εργάστηκαν μετέπειτα. Ο σκοπός είναι φανερό ότι η φοίτηση και η επαγγελματική σταδιοδρομία ήταν μία αλυσίδα στην Ιστορία της εκπαίδευσης. Παράλληλα, θα αναφερθούν εξέχουσες προσωπικότητες που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον εκπαιδευτικό χώρο. Θα τονιστεί ότι δεν αγωνίστηκαν, μόνο, οι γυναίκες για το δικαίωμα στην εκπαίδευση, στην εργασία, στην πολιτική, στη συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα με την ψήφο τους, στο δικαίωμα να αποφασίζουν για τη ζωή τους. Υπήρχαν και οι άντρες που ενστερνίστηκαν τις απόψεις των γυναικών και συμπαραστάθηκαν ενεργά στον αγώνα τους. Οποσδήποτε, το σενάριο θα αναφέρεται και στα «χαρισματικά παιδιά» που βοηθήθηκαν από την εκπαιδευτική πολιτική και την προσπάθεια της παιδαγωγού Ρόζας Ιμβριώτη.

Το χρονικό διάστημα όπου θα διαρκέσει το εκπαιδευτικό σενάριο θα είναι τυπικά οκτώ ώρες σε διάστημα ενός μήνα, δηλαδή δύο ώρες κάθε εβδομάδα. Ωστόσο, οι εκπαιδευτικές εκδρομές που θα συσχετίζονται με τις φεμινίστριες εκπαιδευτικούς, οι θεατρικές παραστάσεις, η δημιουργία του ιστότοπου, κτλ, θα επιδιωχθεί να συσχετιστούν με έναν «προαιρετικό» Όμιλο εγκεκριμένο από το Υπουργείο Παιδείας και

Θρησκευμάτων. Με αυτόν τον τρόπο, θα πάρει μία έμμεση παράταση σχετικά με την ενημέρωση της εκπαιδευτικού, τη δράση της, τον αγώνα της και το πώς άλλαξε όχι μόνο, το εκπαιδευτικό σύστημα, η επαγγελματική κατάρτιση αλλά και η ίδια εικόνα της γυναίκας.

Η πραγματοποίηση του σεναρίου θα συντονιστεί από τους φιλόλογους, τους ιστορικούς, τους καθηγητές πληροφορικής που οφείλουν να έχουν μελετήσει σχετικά με τη δράση των γυναικών εκπαιδευτικών κατά τον Μεσοπόλεμο, το πώς επηρεάστηκαν από τον φεμινισμό και πώς αντίστοιχα μεταλαμπάδευσαν τις γνώσεις τους στο μαθητικό κοινό. Αξίζει να τονιστεί ότι οι δευτερογενείς ιστορικές πηγές είναι υποκειμενικές διότι, συνήθως, εκφράζουν την προσωπική άποψη του συγγραφέως. Άρα, θα πρέπει να υπάρξει προσεκτική μελέτη διότι οι «ιστορικές έννοιες» θεωρούνται «κοινωνικές κατασκευές».¹⁷⁷ Οπωσδήποτε, η ενασχόληση τους και με τις πρωτογενείς πηγές, όπως για παράδειγμα τα άρθρα των εκπαιδευτικών σε μία φεμινιστική εφημερίδα θα βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση του αντικειμένου που θα παρουσιάσουν στα παιδιά.

2.1.1 Εκπαιδευτικές επισκέψεις στους χώρους που έδρασαν οι φεμινίστριες εκπαιδευτικοί

Καταρχάς, οι μαθήτριες και οι μαθητές θα ενημερωθούν για τη δράση των εκπαιδευτικών, πώς επηρεάστηκαν από τον φεμινισμό, το μορφωτικό και κοινωνικοπολιτικό τους πλαίσιο και πώς αντίστοιχα επηρέασαν το μαθητικό κοινό στις τάξεις που δίδασκαν. Ουσιαστικά, θα γίνει αναφορά συνοπτικά για τη θέση της γυναίκας κατά τον 19^ο αιώνα φτάνοντας στις ραγδαίες αλλαγές του 20^{ου} αιώνα. Οπωσδήποτε, θα δοθεί έμφαση στο ότι η γυναίκα ήταν περιορισμένη στα του *οίκου* ελεγχόμενη από τον πατέρα της ή τον σύζυγο της. Το σώμα της ήταν ένα αντικείμενο αναπαραγωγής. Δεν της ανήκε διότι ο προορισμός ήταν ο γάμος και τα παιδιά. Κατόπιν, θα αναφερθεί ότι οι ευκατάστατες κοπέλες μπορούσαν να μορφωθούν αλλά όχι να έχουν ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα εκπαίδευσης όπως είχαν τα αγόρια της εποχής τους. Συνεπώς, θα τονιστεί ότι το οικονομικό υπόβαθρο της οικογένειας καθόριζε εάν το κορίτσι θα άνοιγε τους πνευματικούς της ορίζοντες. Ακόμη, θα γνωστοποιηθούν ονόματα γυναικών που

¹⁷⁷Γιώργος Κόκκινος, «Σχολική ιστορία: Διδασκαλία χωρίς μάθηση», στο Κική Σακκά, Ιωάννα Δεκατρή, Ελένη Πατσιατζή, Τριαντάφυλλος Πετρίδης, Μαρία Φραγκουλάκη (επιμ.), *Η Κλειώ πάει σχολείο Ι, Η διδασκαλία της Ιστορίας και η δημόσια παιδαγωγική, Όμιλος για την ιστορική εκπαίδευση στην Ελλάδα*, <https://aheggr.files.wordpress.com/2020/02/clio-paei-sholeio-2018-final-11.2.2020.pdf>, σ.49, Αθήνα, Ημ. Ανάρτ. Ιανουάριος 2020, Ημ. Πρόσβ. 05/05/2022.

επιδίωξαν μέσω διαφόρων φεμινιστικών οργανώσεων, μέσα από τον Τύπο της εποχής. Θα τονιστούν δράσεις τους για να διεκδικήσουν και να καταφέρουν το δικαίωμα στη μόρφωση, στη συνεκπαίδευση, στην ελευθερία της βούλησης. Επίσης, θα δοθεί έμφαση στην Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση στον ελλαδικό χώρο. Είναι γεγονός ότι ακόμη και οι πιο πλούσιες κοπέλες δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην Ανώτερη Εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να σπουδάσουν στο εξωτερικό, πάντα, με τη βοήθεια της οικογενείας τους. Θα τονιστεί ότι στην Ελλάδα υπήρχαν ταμπού στο να αποφασίζουν οι γυναίκες για το σώμα τους, εάν δεν ήθελαν να κάνουν παιδιά ή στο εάν ήθελαν να κρατήσουν ένα παιδί εκτός γάμου. Τέλος, θα δοθεί έμφαση στο δικαίωμα να εργαστούν με τις ίδιες αποδοχές και με την ίδια εξέλιξη σε επαγγέλματα που πριν από το Μεσοπόλεμο ήταν αποκλειστικό προνόμιο των αντρών.

Η πρώτη ενέργεια θα είναι η επίσκεψη των μαθητών (ανάλογα την περιοχή που διαμένουν) στα διάφορα σχολεία που λειτούργησαν στον Μεσοπόλεμο. Σαφώς, μπορεί μία εκδρομή εκπαιδευτικού χαρακτήρα να συνδυαστεί με μία εκδρομή αναψυχής όπου θα καλυφθεί με κρατικά έξοδα, ώστε οι μαθητές με την καθοδήγηση και επίβλεψη των έμπειρων καθηγητών να μεταβούν και σε άλλο νόμο της Ελλάδος. Για παράδειγμα, οι μαθητές των Λυκείων στην Αττική, θα μπορούν να επισκεφτούν τη *Σχολή Χιλλ* στην Πλάκα, το Αρσάκειο Ψυχικού, τα Αρσάκεια- Τοσίτσεια της Εκάλης και το Λύκειο Ελληνίδων στην Αθήνα. Θα παρουσιαστούν τα στοιχεία και τα γεγονότα πριν την επίσκεψη τους στα προαναφερόμενα σχολεία ώστε να είναι προετοιμασμένοι για όσα θα δουν. Ειδικά, όσον αφορά την ίδρυση της Σχολής Χιλλ (1831) θα γνωστοποιηθεί ότι ήταν έργο του ζευγαριού των αμερικανών ιεραποστόλων Χιλλ που λειτούργησε αρχικά ως Παρθεναγωγείο και Οικοτροφείο. Αποτέλεσε τον θεμελιώδη λίθο για την εκπαίδευση των γυναικών.

Η επίσκεψη στο Λύκειο Ελληνίδων θα βοηθήσει τα παιδιά να κατανοήσουν ότι υπήρχε ομοιομορφία του Λυκείου που ίδρυσε η Καλλιρόη Παρρέν- Σιγανού με τις φεμινιστικές οργανώσεις. Θα μνημονευτεί ότι πριν τον Μεσοπόλεμο, είχε μεριμνήσει για να διεκδικηθούν οι νόμιμες αξιώσεις της γυναίκας στη Βουλή, όπου και εγκρίθηκαν. Επίσης, το 1923 το ίδιο το Λύκειο ανέγειρε το «Κυριακό Σχολείο» και τη «Λαϊκή Βιβλιοθήκη» για τις μητέρες που δεν ήξεραν γράμματα και έπρεπε να δουλεύουν. Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει στη συσσωμάτωση του «Λυκείου» και του «Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως» με σκοπό το 1929 να εορταστεί

πανηγυρικά η «Ημέρα της Μητέρας». Ήταν και αυτή μία νίκη, διότι η γυναίκα-μητέρα θα γιόρταζε και θα τιμούνταν. Δεν ήταν πλέον σε υποδεέστερη θέση. Το 1933, θα γνωστοποιηθεί το έργο της συνεργάτιδας της Καλλιρόης Παρρέν- Σιγανού, της δασκάλας των παιδιών της βασιλικής οικογένειας Άννας Τριανταφυλλίδου. Μία γυναίκα που ήταν παράλληλα έφορος στο «Τμήμα Μητέρων και Παιδαγωγών» και βοήθησε στη θεμελίωση (1933) σε «νυχτερινών σχολείων». Σε αυτά τα σχολεία φοιτούσαν μαμάδες που δεν ήταν μορφωμένες αλλά παράλληλα μπορούσαν να έχουν τα παιδιά τους μαζί υπό την επίβλεψη ειδικευμένων διδασκαλισσών. Το 1937, θα επισημανθεί ότι η Ακαδημία Αθηνών αναγνώρισε τη συνεισφορά του Λυκείου στο θέμα της ανάγνωσης και γραφής. Ουσιαστικά, καταπολεμήθηκε ο αναλφαβητισμός.¹⁷⁸

Η επίσκεψη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών που εδρεύει στο σκοπευτήριο της Καισαριανής θα τονιστεί ότι ήταν ιδέα της Ρόζας Ιωάννου –Ιμβριώτη, της προοδευτικής παιδαγωγού που δεν απολύθηκε όπως οι περισσότεροι οι αριστεροί παιδαγωγοί και ζήτησε να ασχοληθεί με τα παιδιά που είχαν νοητική στέρηση. Μία πρόταση που έγινε αποδεκτή από τον Μεταξά και για αυτό της έδωσε την ελευθερία βούλησης στην διδασκαλική μέθοδο που θα χρησιμοποιούσε. Αγωνίστηκε για τη δημόσια, δωρεάν εκπαίδευση και για τα ανθρώπινα δικαιώματα των παραγκωνισμένων από την κοινωνία, παιδιών.

Το μαθητικό κοινό θα ενημερωθεί ότι πληθώρα γυναικών που φοίτησαν στη *Σχολή Χίλλ*, στα Αρσάκεια, σε ιδιωτικά σχολεία απέκτησαν μόρφωση και αγωνίστηκαν για να ενταχθούν όλες οι γυναίκες, κυρίως των λαϊκών στρωμάτων – όχι, μόνο, οι μεσοαστές- στον δημόσιο χώρο. Η μόρφωση ήταν ο τρόπος για να διευρύνουν τους πνευματικούς τους ορίζοντες, να διεκδικήσουν ισονομία, ισοπολιτεία και δωρεάν εκπαίδευση. Το ερώτημα που ίσως προβληματίσει τις μαθήτριες και τους μαθητές, είναι πώς τα προαναφερθέντα σχολεία δεν είναι προσβάσιμα ακόμη και σήμερα, στο μαθητικό κοινό των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η φοίτηση είναι ιδιαίτερα δαπανηρή και αναφέρεται στην αφρόκρεμα της κοινωνίας μας.

¹⁷⁸Ψαρρά, «Βιογραφικό Καλλιρόης Παρρέν», στο Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων...*, ό.π., σσ.39-41.

2.1.2 Βιοματική μάθηση μέσω «θεατρικού ομίλου»

Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να διοργανώσουν θεατρικές παραστάσεις με τα παιδιά από όλη τη Α΄ και Β΄ Λυκείου, ώστε να γίνει κατανοητό ότι ο Μεσοπόλεμος ήταν μία περίοδος αλλαγών. Οι συλλογικές δράσεις των γυναικών αποσκοπούσαν στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους στη δημόσια σφαίρα, δηλαδή στην πολιτική, στην εργασία αλλά και στην ιδιωτική σφαίρα, μέσα στην οικογένεια. Τα μισά κορίτσια από το μαθητικό κοινό, θα τονιστεί ότι δεν είχαν μόρφωση λόγω του ότι προέρχονταν από εργατικές και αγροτικές οικογένειες, θεωρούνταν *ταξική ντροπή* και έπρεπε να υποτάσσονται κοινωνικά. Θα μεταμφιεστούν σε υπηρέτριες που εργάζονταν στα σπίτια ευκατάστατων οικογενειών. Όμως, θα τονιστεί ότι κατά τον Μεσοπόλεμο αντιστοιχούσε μία υπηρέτρια σε κάθε σπίτι. Επίσης, θα δημιουργηθούν τα κατάλληλα σκηνικά στη μισή θεατρική σκηνή ώστε να φαίνεται ότι εργάζονταν σκληρά ως καπελούδες, πωλήτριες, υφάντρες. Το άλλο μισό της θεατρικής σκηνής, θα φαίνονται οι γυναίκες πιο καλοντυμένες με μόρφωση που εργάστηκαν ως δασκάλες, ως δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι αλλά στις χαμηλότερες βαθμίδες της εργασίας. Και στα δύο σημεία της σκηνής, θα βρίσκονται οι μαθητές που θα υποδύονται τους άντρες που εργάστηκαν μαζί με τις γυναίκες και των δύο κατηγοριών, θα παρουσιάζεται ο υποτιμητικός τρόπος που τους μιλούσανε διότι η «φύση» τους, τις έκανε πιο αδύναμες.

Το σκηνικό θα αλλάζει και θα παρουσιάζονται οι κάλπες για την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος των πολιτών. Εκεί, θα εμφανίζονται μαθήτριες και μαθητές ντυμένοι ως άντρες της εποχής για να ασκήσουν το δικαίωμα του *εκλέγειν* και του *εκλέγεσθαι*. Οι γυναίκες θα απουσιάζουν. Μία μαθήτρια-αφηγήτρια θα εξιστορεί τις ενέργειες που είχαν γίνει από τις προοδευτικές, μορφωμένες γυναίκες μέχρι να αποδοθεί ισοπολιτεία. Ορισμένες από αυτές, οι δικές μας σουφραζέτες, οι πολύγλωσσες, οι φιλελεύθερες, οι σοσιαλίστριες θα εμφανίζονται –μπροστά από τις κάλπες και τους άντρες- αναφέροντας τα στοιχεία τους, το κοινωνικοπολιτικό τους υπόβαθρο και συνοπτικά πώς δραστηριοποιήθηκαν στον χώρο της εργασίας, της εκπαίδευσης, της πολιτικής. Όταν τελειώνει η εξιστόρηση θα βρίσκονται δίπλα στους άντρες κρατώντας ψηφοδέλτια και εκείνες, με σκοπό να δείξουν ότι κατάφεραν μέσα από τους αγώνες τους να πετύχουν τον στόχο τους.

Η παράσταση θα κλείνει με φωτογραφικό σκηνικό από το Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών. Μία μαθήτρια θα ενσαρκώνει την παιδαγωγό, Ρόζα Ιωάννου- Ιμβριώτη όπου θα

γνωστοποιεί στο κοινό την πορεία της και τη συμφωνία που έκανε με τον δικτάτορα Μεταξά. Οι μαθήτριες και οι μαθητές θα υποδύονται, με σεβασμό, τους μαθητές που είχαν διανοητικά προβλήματα και ήταν αποκομμένοι από την κοινωνία λόγω των ιδιαιτεροτήτων τους. Θα εμφανίζονται οι δάσκαλοι που άσκησαν το διδασκαλικό λειτούργημα με τη βοήθεια της *Ειδικής Αγωγής* στα εκλεκτά παιδιά του κόσμου. Μία πολύ καλή ιδέα, θα ήταν η πρόσκληση σε φεμινιστικές οργανώσεις, σε απογόνους των προοδευτικών παιδαγωγών που έδρασαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, σε εκπροσώπους από τα Αρσάκεια, το ΠΕΣΑ, κ.α. ώστε να παρακολουθήσουν τη θεατρική παράσταση και εν συνέχεια, να προβούν σε διάλογο με τα παιδιά που πήραν μέρος.

2.1.3 Δημιουργία ιστοσελίδας από τις μαθήτριες και τους μαθητές

Οι φιλόλογοι και ιστορικοί του εκάστοτε σχολείου σε συνεργασία με τους καθηγητές πληροφορικής, θα κατευθύνουν τους μαθητές για τη δημιουργία μίας ιστοσελίδας. Οι πληροφορίες που θα συγκεντρωθούν στον ιστότοπο, θα προκύψουν είτε από βιβλία επιστημόνων που ασχολούνται με τη μελέτη και την έρευνα της Ιστορίας είτε από έγκυρους ιστότοπους εγκεκριμένους από επίσημους φορείς, όπως η Ε.Λ.Ι.Α, τα Α.Σ.Κ.Ι, κ.α.

Η αρχική σελίδα θα έχει ένα μικρό κείμενο αναφερόμενο στον φεμινισμό γενικότερα ανά τον κόσμο και θα φτάνει στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ακριβώς, δίπλα θα εμφανίζονται τρεις κατηγορίες με τις υποκατηγορίες τους. Επίσης στο πάνω μέρος της ιστοσελίδας θα εμφανίζεται μία χρονογραμμή με τα ακριβή γεγονότα. Αποτελεί μία μέθοδο σκιαγράφησης της συνεχούς εξέλιξης και διαδοχής των καταστάσεων και όσων έχουν συμβεί σε συνάρτηση με την ανθρώπινη ενεργητικότητα. Προφανώς, θα είναι τοποθετημένα με χρονική σειρά τα συμβάντα λίγο πριν και μέχρι τη λήξη του Μεσοπολέμου, θα αναφέρονται ονομαστικά οι γυναίκες που έδρασαν στον εκπαιδευτικό χώρο και αγωνίστηκαν για τα φεμινιστικά δικαιώματα, θα γνωστοποιούνται τα σχολεία της εποχής. Επικουρικά, για την καλύτερη κατανόηση από το μαθητικό κοινό θα υπάρχουν απεικονίσεις των αγωνιστριών και των διδασκαλείων.

Η πρώτη κατηγορία θα διαιρείται σε δύο υποκατηγορίες. Το πρώτο τμήμα θα αναφέρεται συνοπτικά στα πιο «γνωστά» σχολεία πριν και μέχρι την λήξη του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Στο δεύτερο τμήμα θα γνωστοποιείται το πρόγραμμα των μαθημάτων που τηρούνταν στα σχολεία και πώς μετεξελίχθηκε. Στη συνέχεια, η δεύτερη

κατηγορία θα περιλαμβάνει ως υποτήματα κάποια από τα ονόματα των γυναικών δασκάλων. Σε κάθε όνομα, θα υπάρχει και ο αντίστοιχος σύνδεσμος υπερκειμένου όπου θα εκτίθενται αναλυτικές πληροφορίες όπως το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο όπου μεγάλωσαν, ποια ήταν η δράση τους, πώς μεταλαμπάδευσαν με κόσμιο τρόπο τις φεμινιστικές τους αντιλήψεις στο μαθητικό κοινό, πώς πάλεψαν με μία ανδροκρατούμενη κοινωνία και πώς αντιμετωπίστηκαν. Έπειτα, η τρίτη κατηγορία θα περιλαμβάνει κουίζ ερωταπαντήσεων ώστε να κατανοηθούν όσα έχουν ειπωθεί στις προηγούμενες κατηγορίες και διαδικτυακά πάζλ με μουσική επιβράβευση. Όταν το ψηφιακό παιχνίδι συνδυάζεται με την ιστορική γνώση, τότε γίνεται πιο ευχάριστη η μεταλαμπάδευση των γνώσεων σε μικρούς και μεγάλους.

Όταν θα δίνεται η εντολή για να κλείσει ο ιστότοπος θα εμφανίζεται η φράση της διορατικής παιδαγωγού Ρόζα Ιωάννου- Ιμβριώτη (1924): «Ας αγωνιστούμε, ο αγώνας θα είναι σκληρός, μα το δίκιο είναι με το μέρος μας και πρέπει να νικήσουμε».¹⁷⁹ Η ενεργοποίηση της ενσυναίσθησης των ψηφιακών επισκεπτών, θα βοηθήσει στην κατανόηση του αγώνα των γυναικών για μια καλύτερη θέση στην κοινωνία.

Το μαθητικό κοινό της Α΄ και Β΄ Λυκείου μπορεί να πλησιάζει στην ενηλικίωση, αλλά δεν πρέπει να λησμονείται ότι ακόμη, θεωρούνται παιδιά. Άρα, η χρήση φωτογραφικών εικόνων, γραφικών παραστάσεων, πινάκων θα εμπλουτίζει αλλά και θα διασκεδάσει τους μαθητές που θα ξεφύγουν από τα τετριμμένα ενός τυποποιημένου κειμένου. Οποσδήποτε η συγκεκριμένη ιστοσελίδα θα γίνει κομμάτι του σχολικού ιστότοπου όπου θα έχει πρόσβαση όποιος επιθυμεί να μάθει για τη νέα εποχή που ανέτειλε σχετικά με τη γυναίκα του 20^{ου} αιώνα.

2.1.4 Η εξατομικευμένη διδασκαλία στα «εκλεκτά παιδιά» του κόσμου

Το εκπαιδευτικό σενάριο για τα παιδιά με ειδικές ανάγκες θα τεθεί σε εφαρμογή με τη βοήθεια συστημάτων λειτουργίας που θα επιτρέπουν στον χρήστη να επεμβαίνει στις πληροφορίες που θα λαμβάνει δηλαδή με «διαδραστικό πίνακα» εντός της σχολικής τάξης. Θα επιδιωχθεί η συνεργασία με Ιδρύματα όπως το Ευγενίδειο Ίδρυμα, το Μουσείο του Βενιζέλου στη Χαλέπα Χανίων, κ.α. ώστε η ψηφιακή ενημέρωση να

¹⁷⁹Ρόζα Ιμβριώτη, «Οι γυναίκες σε διωγμό», *Ο αγώνας της γυναίκας Β/13* (1924), όπως παρατίθεται στο Αβδελά, Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου...*, ό.π., σ.178.

μεταλαμπαδεύσει γνώσεις μέσω του παιχνιδιού. Σαφώς, θα χρησιμοποιηθεί η νοηματική γλώσσα για τους εφήβους με κώφωση αλλά και ο «κώδικας Μπράιγ» για να διαβάσουν τα παιδιά με προβλήματα όρασης. Το ενδιαφέρον όλων των μαθητριών και των μαθητών θα προσεγγιστεί μέσα από τα ψηφιακά πάζλ με εικόνες των φεμινιστριών που υπηρέτησαν την εκπαίδευση, τα σχολεία που δίδαξαν, θα παρακινηθούν ώστε να σκιτσογραφήσουν οτιδήποτε τους άγγιξε και *θα ταξιδέψουν στο παρελθόν* μέσα από τους ειδικούς θόλους-στα προαναφερόμενα Ιδρύματα- βιώνοντας την εικονική πραγματικότητα.

Ειδικότερα, θα τοποθετηθούν στην αίθουσα της πληροφορικής του εκάστοτε σχολείου δύο οθόνες των τριάντα δύο ιντσών, η μία δίπλα στην άλλη. Στην αριστερή οθόνη θα υπάρχει η δυνατότητα επιλογής μίας φωτογραφίας που θα συσχετίζεται με μία φεμινίστρια δασκάλα. Η εικόνα θα διασπάται σε μικρά εικονίδια ώστε οι δύο μαθητές να την συναρμολογήσουν με την αφή, όπως ήταν πριν. Στη δεξιά οθόνη θα υπάρχει ένα ερωτηματολόγιο απαρτιζόμενο από δέκα ερωτήσεις για τον έναν ή και τους δύο μαθητές που θα συνεργαστούν. Σε κάθε λανθασμένη απάντηση θα εμφανίζεται ένας άντρας από τον Μεσοπόλεμο που αντιτίθονταν στα γυναικεία δικαιώματα και θα πετάει μία βόμβα, όπως στα κινούμενα σχέδια, προς την άλλη οθόνη. Το πάζλ θα χαλάει και θα πρέπει να ξαναφτιαχτεί. Η ιστορική γνώση σε συνάρτηση με το παιχνίδι θα οδηγήσει τους μαθητές σε νέα μονοπάτια εκμάθησης όσων έχουν διαδραματιστεί στο παρελθόν. Θετικό πρόσημο θα αποτελέσει η καλλιέργεια της ομαδικότητας, της συνεργασίας και του υγιούς συναγωνισμού.

Η ίδια αίθουσα θα διαθέτει ένα τραπέζι μεσαίου μεγέθους όπου επάνω θα υπάρχει ο χάρτης της Ελλάδος και κουκίδες με τις τοποθεσίες που έδρασαν οι φεμινίστριες, οι δασκάλες, οι γυναίκες κατά τον Μεσοπόλεμο. Θα διατίθενται δύο υπολογιστές παλάμης σαν μεγεθυντικοί φακοί ώστε το μαθητικό κοινό να τους χρησιμοποιεί για να εστιάζει στην περιοχή που θέλει για να διαβάζει χρήσιμες πληροφορίες, όπως για παράδειγμα τα σχολεία θηλέων ανά τον ελλαδικό χώρο και τις χρονολογίες όπου έδρασαν γυναίκες και άντρες απαιτώντας ίσα δικαιώματα για όλους.

Βέβαια, μία τέτοια κίνηση θα μπορούσε να επεκταθεί και σε όλο το μαθητικό κοινό ανεξαρτήτως ιδιαιτεροτήτων διότι πάντα, πρέπει να υπάρχει η φόρμουλα για να γίνει ευχάριστη η μάθηση. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η μέθοδος όπου θα παρουσιαστούν τα ιστορικά δράματα ξεφεύγοντας από τα αυστηρά πρότυπα της παιδαγωγικής. Θα τονιστεί ότι ο φεμινισμός δεν επηρέασε, μόνο, τον εκπαιδευτικό χώρο του Μεσοπολέμου, αλλά αποτέλεσε τη βάση για να αλλάξει η κοσμοθεωρία της κοινής

γνώμης σχετικά με τη γυναίκα, την εκπαίδευση, το σύστημα αξιών. Αβίαστα, λοιπόν, συνάγεται το συμπέρασμα ότι θα δοθεί η δυνατότητα να υπάρξει κάτι παραπάνω από εγκυκλοπαιδική γνώση σε όλες και όλους ανεξαιρέτως.

Η μάθηση μέσω της διαδραστικότητας θα βοηθήσει στην προσέγγιση της «ενεργητικής γνώσης» και στην αφύπνιση της κριτικής ικανότητας. Θα συνδυαστούν τα ιστορικά τεκμήρια με τις φωτογραφίες, ίσως και με διαγράμματα. Η διεξοδική επεξεργασία των πηγών τόσο των πρωτογενών όσο και των δευτερογενών με τη βοήθεια των πολυμέσων και της εικονικής πραγματικότητας θα οδηγήσει στην ιστορική γνώση.¹⁸⁰

2.1.5 Η καθοριστική συμβολή των σύγχρονων εκπαιδευτικών για τη διεκπεραίωση του εκπαιδευτικού σεναρίου

Οι εκπαιδευτικοί που θα ενημερώσουν τους εφήβους της Α΄ και Β΄ Λυκείου οφείλουν να έχουν μελετήσει το θέμα πριν το παρουσιάσουν. Επίσης, είναι επιβεβλημένο να έχουν εξετάσει συστηματικά τη μέθοδο που έχει χρησιμοποιήσει ο εκάστοτε συγγραφέας των ιστορικών γεγονότων, το κοινωνικοπολιτικό του πλαίσιο, πώς σκέφτεται, να επαληθευτούν τα στοιχεία που προέρχονται από διαφορετικές πηγές, καθώς και την εγκυρότητα τους. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι να εξηγηθούν επιτυχώς οι λόγοι όπου έγιναν όλες αυτές οι ενέργειες από τις εκπαιδευτικούς που υποστήριξαν το φεμινιστικό κίνημα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Συγχρόνως, θα πρέπει να εμβαθύνουν ψάχνοντας τις συνθήκες της εποχής που διαδραματίστηκαν τα γεγονότα. Εξάλλου, οι επιστήμονες που ασχολούνται με την Ιστορία υποστηρίζουν ότι παρελθόν χρειάζεται διερεύνηση. Για αυτό οι δάσκαλοι που θα ασχοληθούν με το εκπαιδευτικό σενάριο θα πρέπει να θέσουν τα κατάλληλα ερωτήματα για το παρελθόν, τα οποία θα συνδεθούν με το σήμερα. Αναμφισβήτητα, ενδείκνυται να μιλήσουν για την εξέλιξη του φεμινιστικού κινήματος, εάν υπήρχαν και εάν υπάρχουν αδικίες στα επαγγέλματα όπου ασχολούνται οι γυναίκες με ιδιαίτερη έμφαση τον εκπαιδευτικό χώρο ή εάν το φαινόμενο έχει γενικευτεί προς όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως φύλου.

Η χρήση της σωκρατικής μεθόδου από τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς θα προβληματίσει τους μαθητές και θα τους προκαλέσει ερωτήματα. Είναι γεγονός, σύμφωνα με την Έφη Αβδελά, ότι πρέπει να τροφοδοτηθεί η *ανοιχτή συζήτηση*, να εκφραστούν οι

¹⁸⁰Γιώργος Κόκκινος, «Η λανθάνουσα ιδεολογική χρήση του εκπαιδευτικού λογισμικού και των πολυμέσων στη διαχείριση της ιστορικής γνώσης και η αναντιστοιχία τους με τις τρέχουσες διδακτικές πρακτικές», στο Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης...*, ό.π., σσ. 678-679.

θέσεις και από τις δύο πλευρές, να καλλιεργηθεί η «ενσυναίσθηση», η περιπλάνηση στο ιστορικό παρελθόν για να γίνει κατανοητό. Ακόμη, η ιστορική αφήγηση χρειάζεται να έχει χρονολογική συνοχή στα γεγονότα, να αναδεικνύει τις προσωπικότητες που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην περίοδο που εξετάζεται, να επαναπροσδιορίζει το παρελθόν, να προσελκύσει την προσοχή των εφήβων. Με αυτόν τον τρόπο, θα ξεφύγουν από το καλούπι των παθητικών καταναλωτών και θα εμβαθύνουν στην ιστορική γνώση.¹⁸¹

Γενικώς, ένα εκπαιδευτικό σενάριο αποβλέπει στην ομαδική εργασία αλλά και στην ατομική εργασία των μαθητών όπου θα συμμετέχουν σε μία κοινή προσπάθεια να κατανοήσουν τα διατρέξαντα, να συνασπιστούν για να δώσουν απαντήσεις στα ερωτήματα που θα τους δημιουργηθούν, να τοποθετηθούν απέναντι σε μία άλλη μαθητική ομάδα ή και στον ίδιο τον εκπαιδευτικό, να αναγνωρίσουν την αδυναμία των επιχειρημάτων τους και φυσικά, να αναπτύξουν την κριτική σκέψης τους. Κατόπιν, οι διδασκόμενοι θα εξετάσουν όσα έχουν παρέλθει από μία άλλη σκοπιά, δηλαδή με τα μάτια του ιστορικού. Εξάλλου, η Ιστορία κυριαρχείται από λογισμούς και δοσοληψίες ανθρώπων όπου θα επεξηγηθούν βάσει της χρονικής περιόδου στην οποία διαδραματίστηκαν, των οικονομικών, πολιτιστικών, κοινωνικών συνθηκών και της κουλτούρας τους.¹⁸² Συνεπώς, οι μαθητές μέσα από τη συλλογικότητα θα εκτιμήσουν τη σύμπραξη για ένα κοινό στόχο. Θα αποτελέσει, λοιπόν, μία ωφέλιμη πρακτική που θα πρέπει να την υιοθετήσουν όταν ως ενήλικες θα βγουν στην κοινωνία.

Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να δώσουν έμφαση στις γυναίκες εκπαιδευτικούς της Ελλάδας του Μεσοπολέμου που ενώ έδρασαν επηρεασμένες από τον φεμινισμό *ξεχάστηκαν* να αναφερθούν αναλυτικά στα σημερινά σχολικά βιβλία. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι οι γυναίκες με τους άντρες παρουσιάζουν διαφορές όχι λόγω της ανατομίας τους αλλά διαφέρουν ως άνθρωποι. Το ίδιο ισχύει και για τα άτομα του ίδιου φύλου διότι έχουν διαφορετική ψυχική υπόσταση. Η καθεμία και ο καθένας είναι διαφορετική οντότητα. Ακόμη, οποτεδήποτε εξετάζεται ένα γεγονός θα πρέπει να μελετάται η χρονική περίοδος που τοποθετείται, η καταγωγή του ατόμου, πού

¹⁸¹Χάρης Αθανασιάδης, «Ανάπτυξη μεθοδολογίας και δειγματικών σεναρίων για τα γνωστικά αντικείμενα της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Γενικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης», ΙΕΠ 2015, <http://docplayer.gr/3536524-08-07-2015-onomateponymo-theoharis-athanasiadis-idiotita-melos-dep.html> & https://aesop.iep.edu.gr/sites/default/files/istoria_de.pdf, σσ.7-8, Ημ. Ανάρτ. 08/07/2015, Ημ. Πρόσβ. 04/05/2022.

¹⁸²Στο ίδιο, σσ.10-11, Ημ. Πρόσβ.04/05/2022.

διαμένει, το συγγενικό του περιβάλλον, η βιοποριστική εργασία του, η ηλικιακή ομάδα που ανήκει.¹⁸³

Η θέση – κλειδί της διδασκαλίας είναι η αφύπνιση των μαθητών ώστε να μην εξιδανικεύονται τα ιστορικά τεκμήρια και να μη δέχονται την Ιστορία ως *ψυχαγωγική αφήγηση*.¹⁸⁴ Πρέπει να εφευρίσκονται τρόποι ώστε τα παιδιά να μελετήσουν τα ιστορικά γεγονότα ως αρχάριοι ιστοριοδίφες και να βγάλουν τα δικά τους συμπεράσματα. Εξάλλου, η Ιστορία δεν είναι αντικειμενική και εξαρτάται από την οπτική γωνία όπου την εξετάζει κάποιος. Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να καθοδηγήσει, να ενεργοποιήσει την ενσυναίσθησή τους και να τους ανοίξει νέους ορίζοντες. Κύριο μέλημα του οφείλει να είναι η προσήλωση στην ανάπτυξη της *δημιουργικής φαντασίας* του μαθητικού κοινού του χρησιμοποιώντας με υπομονή την παιδαγωγική του ικανότητα.¹⁸⁵

2.1.6. Η ερμηνεία ως αποτέλεσμα της εμβάθυνσης

Οι επιστήμονες που ασχολούνται με την επιστήμη της Ιστορίας «συνομιλούν» με όσα έχουν παρέλθει. Οι μαθητές θα πρέπει να ακολουθήσουν την τακτική των ιστορικών και να ερευνήσουν σε βάθος τα τεκμήρια μέσω των σχολικών εγχειριδίων, αυτών που θα τους προτείνουν οι καθηγητές τους και των ιστορικών πηγών που θα βρουν οι ίδιοι. Η «μέθεξι» θα αποτελέσει τη βάση για να επικοινωνήσουν με το παρελθόν. Απαραίτητη προϋπόθεση για να εμβαθύνουν σε όσα μελετούν είναι να διαβάσουν το ιστορικό υλικό που υπάρχει καταγεγραμμένο σε επίσημους φορείς του κράτους και από την πλευρά των γυναικών και από την πλευρά των αντρών της εποχής του Μεσοπολέμου. Έτσι, οι διαφορετικές αφηγήσεις θα δώσουν τη δυνατότητα να γίνει κατανοητή η οπτική γωνία που κάποια ή κάποιος παρουσίαζε τις εξελίξεις. Το μαθητικό κοινό θα εξετάσει τις αντίθετες απόψεις και θα πρέπει να χρησιμοποιήσει την κριτική του σκέψη ώστε να «αποκωδικοποιήσει» τα ιστορικά στοιχεία.

¹⁸³Έφη Αβδελά, «Το φύλο ως πολιτικό διακύβευμα στην ιστορία, στο σχολείο, αλλού», στο Ελένη Πατσιατζή, Τριαντάφυλλος Πετρίδης (επιμ.), *Φυλο-μετρώντας την ιστορία, Πρακτικά Ημερίδας, Έμφυλες όψεις και αναπαραστάσεις στην ιστορία, στα σχολικά εγχειρίδια, στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Αθήνα 2021, σσ.28-29.

¹⁸⁴Στάθης Γκότσης, «Μουσείο- Σχολείο: Αμφίρροπη σχέση», στο Σακκά, κ.α (επιμ.), *Η Κλειώ πάει σχολείο I, Η διδασκαλία της Ιστορίας και η δημόσια παιδαγωγική*, Όμιλος για την ιστορική εκπαίδευση στην Ελλάδα..., ό.π., σσ.145-146.

¹⁸⁵Ιωάννης Ν.Κανάκης, «Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου από το τέλος του Έμφυλου μέχρι το 1963» στο Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.449.

2.1.7. Μία προγραμματισμένη συνάντηση

Κάθε χρονιά, για την καλύτερη δομή του εκπαιδευτικού σεναρίου θα πρέπει να προγραμματίζεται μία σύσκεψη από εκπροσώπους των μαθητών, των καθηγητών, των ιστορικών που έχουν εντρυφήσει στο θέμα με τους εκάστοτε κυβερνώντες του ελληνικού κράτους. Σε αυτή τη συνάντηση, θα υπάρχει ισομερής αριθμός γυναικών και αντρών από όλες τις κατηγορίες που προαναφέρθηκαν. Είναι απαραίτητο να αναλυθεί η θέση των γυναικών εκπαιδευτικών που επηρεάστηκαν από τον φεμινισμό την περίοδο του Μεσοπολέμου και να μη λησμονείται με την πάροδο του χρόνου. Η συμμετοχή και των σημερινών φεμινιστικών κινημάτων θα βοηθήσει να βελτιωθεί το εκπαιδευτικό σενάριο με σκοπό να γίνεται πιο ελκυστικό και πιο κατανοητό σε όλους.

3. Εκπαιδευτικοί στόχοι- Συμπεράσματα

Το εκπαιδευτικό σενάριο και η ενημέρωση των μαθητών θα είναι αρχή μίας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, δηλαδή να γνωστοποιηθεί σε όλους ο αγώνας που είχε δοθεί για τις γυναίκες. Στη συνέχεια, θα ήταν συνετό να ζητηθεί η επανέκδοση των βιβλίων που διδάσκονται στα σχολεία. Αναμφιβόλως, η δημόσια σφαίρα δεν περιλαμβάνει- μέχρι και σήμερα- τη δυναμική παρουσία των γυναικών διότι μνημονεύονται μηδαμινά για όσα αγωνίστηκαν. Έως τώρα, ο άντρας παρουσιάζεται στα σχολικά βιβλία ότι εξομοιώνεται με τον υπήκοο του ελληνικού κράτους που έχει πλήρη πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις. Όσον αφορά τη γυναίκα μνημονεύεται ο προορισμός της ως σύζυγος, μάνα και απασχολούμενη με τις οικιακές δουλειές. Το αντρικό φύλο παρουσιάζεται ως ανώτερο σε σχέση με τη γυναίκα που αποτελούσε το «σιωπηλό μέλος» του οικογενειακού συνόλου.¹⁸⁶ Εξαιτίας της φύσης τους θεωρούνταν κατώτερης κοινωνικής αξίας, αλλά τα δεδομένα θα άλλαζαν λόγω της πολιτικής συσπείρωσης.¹⁸⁷

Το κυριότερο είναι ότι θα δοθεί έμφαση στην αντίληψη που επικρατούσε ότι ο δημόσιος χώρος αφορούσε, μόνο, τους άντρες. Επιπρόσθετα, θα τονιστεί στις μαθήτριες και στους μαθητές ότι το 1920 δημιουργήθηκε ο *Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας*, ένας Σύνδεσμος που προανήγγειλε τη σύσταση του φεμινιστικού κινήματος στον ελλαδικό χώρο. Ασφαλώς, θα γίνει μία σύντομη αναδρομή στις εκπαιδευτικούς φεμινίστριες πριν τον Μεσοπόλεμο, όπως την Καλλιρρόη Παρρέν- Σιγανού που εξέδωσε την «Εφημερίδα των Κυριών»- που εκδίδονταν για τριάντα χρόνια-, αλλά θα τονιστεί και η δράση των δασκάλων κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Συνήθως, οι γυναίκες που υποστήριζαν τα φεμινιστικά ιδεώδη στην Ελλάδα ήταν μορφωμένες. Σε αυτό, αρωγός ήταν η οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους. Αντιθέτως, δεν συνέβαινε το ίδιο στις κοπέλες που ανήκαν στα κατώτερα, κοινωνικά στρώματα. Όσες ασπάστηκαν τις αριστερόστροφες πολιτικές αντιλήψεις που κυριάρχησαν από τη βενιζελική οργάνωση, βοήθησαν να επέλθει ο αστικός εκσυγχρονισμός. Με αυτόν τον τρόπο, θα επισημανθεί ότι

¹⁸⁶Κωνσταντίνα Παλακώστα, «Το φύλο στα σχολικά βιβλία:ερευνητικά δεδομένα και κοινωνικά συμφραζόμενα», στο Πατσιατζή, Πετρίδης (επιμ.), *Φυλο-μετρώντας την ιστορία...*, ό.π.,σ.65-66.

¹⁸⁷Deborah Cameron, *Φεμινισμός, παρελθόν και παρόν ενός κινήματος*, μτφρ. Φιλώτας Δήτσας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, σ.21.

επιδιώκονταν ο εκσυγχρονισμός που σήμαινε διαπολιτισμό. Μία τέτοια καινοτόμα αλλαγή επήλθε με την παιδαγωγό Ρόζα Ιωάννου- Ιμβριώτη που δεν μερίμνησε, μόνο, για τις γυναίκες αλλά και για τα παιδιά με ειδικές ανάγκες.

Από όλα τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές αμφότεροι θα πρέπει να μελετήσουν το ιστορικό υλικό και να θέσουν ερωτήματα για το παρελθόν ώστε να αντιληφθούν το νόημα της ανέλιξης της γυναίκας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, την κοινωνική διάρθρωση και τον ανασχηματισμό όχι μόνο, στον εκπαιδευτικό χώρο αλλά σε διάφορους τομείς της ζωής. Η αποστήθιση δεν είναι, σίγουρα, ο τρόπος κατανόησης του παρελθόντος. Οι μαθήτριες και οι μαθητές θα προετοιμαστούν μέσω των εκπαιδευτικών σεναρίων για το πώς να σταθούν ως *αυριανοί πολίτες* στην κοινωνία. Συγκεκριμένα, θα μάθουν να συνυπάρχουν σε διάφορες κοινότητες, να αφογκράζονται όλες τις πληροφορίες που ακούγονται στην καθημερινότητα τους, να συμφωνούν ή να εκφράζουν κόσμια την αντίθετη άποψη τους, αλλά στο τέλος να έχουν σχηματίσει τη δική τους άποψη.¹⁸⁸

Σε μία περίοδο όπως είναι αυτή της πανδημίας του Covid-19, της οικονομικής κρίσης, των παγκόσμιων διακυμάνσεων, της βίας και της τρομοκρατίας θα επιδιωχθεί να δοθεί έμφαση στο θετικό πρόσημο που επέφερε ο Μεσοπόλεμος στην γυναίκα της Ελλάδας. Ο διάλογος μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών θα πρέπει να συσχετίσει το παρελθόν με το παρόν, δηλαδή ότι οι γυναίκες αγωνίστηκαν για να κερδίσουν κάποια δικαιώματα που ήταν αυτονόητα για τους άντρες. Τα ερωτήματα σχετικά με τα δικαιώματα των γυναικών, θα πρέπει να προβληματίσουν το μαθητικό κοινό. Απαραιτήτως, πρέπει να αναφερθούν ονόματα γυναικών, στη σημερινή εποχή, που κατέκτησαν εξέχουσες θέσεις στην ελληνική κοινωνία, όπως η Πρόεδρος της Δημοκρατίας, όπως η Πρύτανης ενός ελληνικού πανεπιστημίου, κ.α. Από την άλλη πλευρά, θα τονιστεί ότι υπάρχουν ακόμη περιορισμοί από την ανδροκρατούμενη κοινωνία στην Ελλάδα, δηλαδή ότι δεν υπάρχει γυναίκα που να έχει αναλάβει την πρωθυπουργία του κράτους, την αρχηγία των Σωμάτων Ασφαλείας, κ.α. Μολοντούτο, το επιδιωκόμενο του εκπαιδευτικού σεναρίου είναι η απόδοση ενός σημαντικού μηνύματος, δηλαδή ότι με την επίμονη προσπάθεια επιτυγχάνεται ο στόχος του ανθρώπου. Εξάλλου, όπως υποστήριζε ο φιλόσοφος Καρλ Πόπερ «Η ιστορία

¹⁸⁸Άγγελος Παληκίδης, «Διδάσκοντας Ιστορία για μία δημοκρατική κοινωνία», στο Γεώργιος Χ. Τσιγάρας, Ελεονώρα Ναξίδου, Δημοσθένης Στρατηγόπουλος (επιμ.), *Ανδρι κόσμος, Τιμητικός Τόμος στον Κωνσταντίνο Κ.Χατζόπουλο*, Εκδ. Οίκος Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλης / Ιωάννης Αρχ.Χαρπαντίδης, Θεσσαλονίκη 2019, σ.513.

γράφεται και ξαναγράφεται αδιάκοπα και είναι υποχρέωση της κάθε γενιάς να προσθέτει τη δική της ερμηνευτική γραμμή». ¹⁸⁹

¹⁸⁹Αλέξης Δημαράς, Ανδρέας Μ.Καζαμίας, «Πρόλογος» στο Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.23.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, επιμ., Β' τόμος, Μέρος 1ο: «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940», Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ.337-359.
- Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγελίκα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985.
- Αβδελά Έφη, «Το φύλο ως πολιτικό διακύβευμα στην ιστορία, στο σχολείο, αλλού», στο Πατσιατζή Ελένη, Πετρίδης Τριαντάφυλλος (επιμ.), *Φυλο-μετρώντας την ιστορία, Πρακτικά Ημερίδας, Έμφυλες όψεις και αναπαραστάσεις στην ιστορία, στα σχολικά εγχειρίδια, στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Αθήνα 2021, σσ.25-39.
- Αθανασιάδης Χάρης, «Ανάπτυξη μεθοδολογίας και δειγματικών σεναρίων για τα γνωστικά αντικείμενα της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Γενικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης», ΙΕΠ 2015, <http://docplayer.gr/3536524-08-07-2015-onomateponymo-theoharis-athanasiadis-idiotita-melos-dep.html> & https://aesop.iep.edu.gr/sites/default/files/istoria_de.pdf.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974 Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα 1995³.
- Ανδριώτης Νίκος, Πρωτόπαπα Ελένη, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων» στο Αβδελά Έφη (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σσ.19-25.
- Αντωνίου Χρήστος, «Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1899-1997)», στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, τ. Β', Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ. 851-870.
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών, Η γέννηση της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011⁶.
- Γκότσης Στάθης, «Μουσείο- Σχολείο: Αμφίρροπη σχέση», στο Σακκά Κική, Δεκατρή Ιωάννα, Πατσιατζή Ελένη, Πετρίδης Τριαντάφυλλος, Φραγκουλάκη Μαρία (επιμ.), *Η Κλειώ πάει σχολείο I, Η διδασκαλία της Ιστορίας και η δημόσια παιδαγωγική, Όμιλος για την ιστορική εκπαίδευση στην Ελλάδα*,

<https://aheggr.files.wordpress.com/2020/02/clio-paei-sholeio-2018-final-11.2.2020.pdf>, Αθήνα, σσ.137-150, Ημ. Ανάρτ. Ιανουάριος 2020.

- Δαλακούρα Κατερίνα, «Ιστορία της Εκπαίδευσης και φύλο στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», στο Γκότση Γλαύκη, Διαλέτη Ανδρονίκη, Φουρναράκη Ελένη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2015, σσ.53-77.
- Δαλακούρα Ι. Κατερίνα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19^{ος} αιώνας- 1922), Τεκμήρια- μελέτες της Ιστορίας νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2008.
- Δαλακούρα Κατερίνα, Ζιώγου- Καραστεργίου Σταυρούλα, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση, Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Ελληνικά, Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα 2015.
- Δεληγιάννη- Κουϊμτζή Βασιλική, «Οι εκπαιδευτικοί ως βασικός παράγοντας για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαίδευση», στο Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Βασιλική (επιμ.), *Ισότητα των δύο φύλων, Ο ρόλος των εκπαιδευτικών*, Εκδόσεις ΚΕΘΙ, Αθήνα 2000, σσ.7-8.
- Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το «Ανακοπτόμενο Άλμα», Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.
- Δημαράς Αλέξης, Καζαμιάς Μ. Ανδρέας, «Πρόλογος» στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, τ. Β', Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ.23-24.
- Ζιώγου- Καραστεργίου Σιδηρούλα «Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα: 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας», στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορία της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, τ. Β', Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ.971-987.
- Ζιώγου – Καραστεργίου, «Γυναίκες και Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα: 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας», στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της*

- Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010, τ. Β΄, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ.597-613.*
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986.
 - Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, «Προ των Προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα», στο Δεληγιάννη Βασιλική, Ζιώγου Σιδηρούλα (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο, Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σσ.333-415.
 - Θεοδωροπούλου Αύρα, «Η χρονιά που πέρασε, η χρονιά που αρχίζει», *Ο αγώνας της γυναίκας Ζ/132 (1931)*, όπως παρατίθεται στο Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σσ.274-277.
 - Θεοδωροπούλου Αύρα, «Το επάγγελμα τους», *Ο αγώνας της γυναίκας Η/158 (1932)*, όπως παρατίθεται στο Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σσ.286-290.
 - Cameron Deborah, *Φεμινισμός- Παρελθόν και παρόν ενός κινήματος*, μτφρ. Δρίτσας Φιλώτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020.
 - Κανάκης Ν. Ιωάννης, «Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου από το τέλος του Εμφυλίου μέχρι το 1963» στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Πάτρα 28-30 Σεπτεμβρίου 2000, σσ.435-471.
 - Καραφύλλης Αθανάσιος, «Η μόρφωση των δασκάλων και των διδασκαλισσών (1933-1990)», στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010, τ. Β΄, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ.837-850.*
 - Κελεσίδου Ελένη - Χατζηπαναγιώτου Βούλα, «Ο θεσμός της συνεκπαίδευσης: πραγμάτωση ή ματαιώση προσδοκιών για τα κορίτσια;», στο Δεληγιάννη Βασιλική, Ζιώγου Σιδηρούλα (επιμ.), *Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σσ.209-244.
 - Κόκκινος Γιώργος, «Η λανθάνουσα ιδεολογική χρήση του εκπαιδευτικού λογισμικού και των πολυμέσων στη διαχείριση της ιστορικής γνώσης και η αναντιστοιχία τους με τις τρέχουσες διδακτικές πρακτικές», στο Μπουζάκης

- Σήφης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Πάτρα 28-30 Σεπτεμβρίου 2000, σσ.673-699.
- Κόκκινος Γιώργος, «Σχολική ιστορία: Διδασκαλία χωρίς μάθηση», στο Σακκά Κική, Δεκατρή Ιωάννα, Πατσιατζή Ελένη, Πετρίδης Τριαντάφυλλος, Φραγκουλάκη Μαρία (επιμ.), *Η Κλειώ πάει σχολείο I, Η διδασκαλία της Ιστορίας και η δημόσια παιδαγωγική, Όμιλος για την ιστορική εκπαίδευση στην Ελλάδα*, <https://aheggr.files.wordpress.com/2020/02/clio-paei-sholeio-2018-final-11.2.2020.pdf>, σσ.35-80, Αθήνα, Ημ. Ανάρτ. Ιανουάριος 2020.
 - Κουσουρή Δημήτρης, «Εισαγωγή, Νέες Προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (1922-1940)», στο Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϋμόνδος, Κουσουρή Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σσ.9-32.
 - Κυπριανός Παντελής, «Αντιλήψεις για τον ρόλο του κράτους στην εκπαίδευση», στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Πάτρα 28-30 Σεπτεμβρίου 2000, σσ.105-119.
 - Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007.
 - Bloch Mark, *Απολογία στην Ιστορία, Το επάγγελμα του Ιστορικού*, Έκδοση Γ', μτφρ. Γαγανάκης Κώστας, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994⁷.
 - Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, Ελεγκίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987.
 - Μόσχου- Σακορράφου Σάσα, *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, Αθήνα 1990.
 - Ξηραδάκη Κούλα, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1830-1936*, Εκδόσεις Κουκίδα, Αθήνα 2020.
 - Offenstadt Nicolas, *Οι Λέξεις του Ιστορικού*, μτφρ. Γκότσινας Κώστας, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2007.
 - Παληκίδης Άγγελος, «Διδάσκοντας Ιστορία για μία δημοκρατική κοινωνία», στο Τσιγάρας Χ. Γεώργιος, Ναξίδου Ελεονώρα, Στρατηγόπουλος Δημοσθένης (επιμ.), *Ανδρι κόσμος, Τιμητικός Τόμος στον Κωνσταντίνο Κ.Χατζόπουλο*, Εκδ. Οίκος Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλης / Ιωάννης Αρχ.Χαρπαντίδης, Θεσσαλονίκη 2019, σσ.507-524.

- Παπακώστα Κωνσταντίνα, «Το φύλο στα σχολικά βιβλία: ερευνητικά δεδομένα και κοινωνικά συμφραζόμενα», στο Πατσιατζή Ελένη, Πετρίδης Τριαντάφυλλος (επιμ.), *Φύλο-μετρώντας την ιστορία, Πρακτικά Ημερίδας, Έμφυλες όψεις και αναπαραστάσεις στην ιστορία, στα σχολικά εγχειρίδια, στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Αθήνα 2021, σσ.41-83.
- Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία, Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.
- Πασχαλούδη Ελένη, «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη της Μεταπολεμικής Ελλάδας» στο Δορδανάς Ν. Στράτος, Τζούκας Βαγγέλης, Φλιτούρης Α.Λάμπρος (επιμ.), *Κατοχική Βία 1939-1945*, Δήμος Νικολάου Σκουφά, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2016, σσ.415-435.
- Ρόζα Ιμβριώτη, «Γύρω από τον φεμινιστικό αγώνα», *Ελληνίς* Γ/4 (1923), όπως παρατίθεται στο Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σσ.332-335.
- Ρόζα Ιμβριώτη, «Οι γυναίκες σε διωγμό», *Ο αγώνας της γυναίκας* Β/13 (1924), όπως παρατίθεται στο Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σσ.175-178.
- Σαμίου Δήμητρα, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα: γυναίκες, κράτος και πολιτικά δικαιώματα τον 19^ο και 20^ο αιώνα», στο Γκότση Γλαύκη, Διαλέτη Ανδρονίκη, Φουρναράκη Ελένη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2015, σσ.139-162.
- Σβώλου Μαρία, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Ο αγώνας της γυναίκας* Α/9-10 (1924), όπως παρατίθεται στο Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σσ. 139-171.
- Σ.Κ., «Φεμινισμός», *Εφημερίς των γυναικών* Αρ. φ.2 (Νοέμβριος 1929 και φ.3, Δεκέμβριος 1929), όπως παρατίθεται στο Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σσ. 448-454.
- Φούκας Βασίλης, «Η Φιλοσοφική σχολή του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από την ίδρυση της έως τη Μεταπολίτευση: Πρόσωπα και προγράμματα, συνέχειες και

ασυνέχειες», στο Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορία της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, τ. Β΄, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ.485-509.

- Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987.
- Χαρίση Αντωνία, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, Επίκεντρο ΑΕ, Θεσσαλονίκη 2013.
- Χρονοπούλου- Πανταζή Χρύσα, *Ρόζα Ιμβριώτη- Της ζωής και του σχολείου*, Εμπειρία Εκδοτική, Αθήνα 2011.
- Ψαρρά Αγγέλικα, «Βιογραφικό Καλλιρόης Παρρέν» στο Αβδελά Έφη (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σσ.26-29.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.